

ЛЬВІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ІВАНА ФРАНКА

Філософський факультет

Кафедра теорії та історії політичної науки

Пояснювальна записка

до кваліфікаційної роботи

бакалавра

на тему «Особливості наукової концептуалізації тоталітаризму у Ханни Арендт»

Виконав: студент IV курсу, групи ФФІ-42с

напряму підготовки (спеціальності)

6,030104 політологія

Молящий Северин Сергійович

Керівник: доц., к.п.н. Гарбадин А.С.

Рецензент: доц., к.п.н. Шурко О.Б.

Львів – 2022 рік

ЗМІСТ

Вступ.....	3
Розділ 1. Теоретико-методологічні основи дослідження концептуального спадку Х. Арндт.	
1.1 Метафізика тоталітарних режимів.....	6
1.2 Природа тоталітаризму.....	13
Розділ 2. Особливості мас та персони лідера у тоталітаризмі	
2.1 Соціальна атомізація – передумова тоталітаризму.....	17
2.2 Маси як ключовий аспект тоталітаризму.....	21
Розділ 3. Специфіка тоталітарної пропаганди та ідеології	
3.1 Ідеологія тоталітаризму.....	33
3.2 Перша світова війна і пропаганда – основа виникнення тоталітарних режимів.....	35
3.3 Антропологічні умови можливості тоталітаризму.....	39
Розділ 4. Політика терору: значення організації, влади та націоналізму	
4.1 Проблема тоталітарної банальності зла.....	41
4.2 Особистість в тоталітаризмі.....	44
4.3 Відповідальність та судження у публічному просторі.....	47
Висновки.....	53
Список використаної літератури.....	55

Вступ

Актуальність теми. Тоталітаризм постав перед нами як болючий пережиток, котрий і надалі по інерції виникає в тій чи іншій мірі у світовій політиці. Актуальність його дослідження саме в тому, що він ще не пропав, він має властиві причини виникнення, котрі можуть брати енергію від сутності самого людського походження зла. Людство і надалі вразливе до його проявів.

Саме Ханна Арендт досліджує тоталітаризм з: особистої, людської, психологічної та філософської точок зору. Вона помічає його унікальні властивості, ту певну метафізику, котру важко в точному обсязі пояснити і подати.

Говорячи на такі теми, Арендт застерігає, по суті, нас від наслідків, до котрих призводить тоталітаризм, вказує на його оманливі «сильні» сторони, на його силу притягувати і вкорінюватись в головах людей за допомогою пропаганди. Дослідниця дивиться на це все через актуальну призму реальності, при цьому, подаючи тоталітаризм як абсолют зла. В її думках простежується посилення та пересторога до читачів. Ханна Арендт намагається донести загрозу і потворність того, що саме по собі, через упередженість людської поведінки та мислення може повторитись знову.

Не так давно відбувались події, котрі описуються в працях німецької дослідниці, ми їх продовжуємо вивчати, ми відчуваємо силу їхнього впливу через присутність у свідомості та звичаях. Зрештою, цілком можна розглядати історію як циклічну річ, котра може повторитись, можливо не з такою точністю, але не міняючи при цьому свою суть. Чи занадто буде ризиковано, не звертати увагу на сумні сторінки нашої спільної людської історії?

Світ прагне до демократії, рівності та гуманності. Розуміння їхньої цінності можна усвідомити через порівняння, відчуття. Мається на увазі, порівняння з чимось протилежним, в даному випадку саме з тоталітаризмом. Тільки так, в повній мірі можна досягнути чому саме ці сучасні цінності вийшли на передовий план. Причини їхнього теперішнього плекання походять від болючого минулого, котре цими цінностями відверто нехтувало.

Ханна Арендт особисто стала жертвою тоталітаризму, змогла звільнитись, вибратись, емігрувати туди, де погляди співпадають з її баченням політики. Будучи

учасницею таких життєвих обставин, Арендт змогла відчути, якнайглибше зрозуміти для себе значення цінності демократичних політичних взаємовідносин, розкрити для себе дві сторони сутності влади і вдало передати це іншим. Саме тому, читаючи її роботи, можна заглибитись у витoki та значення тих речей, котрі німецька дослідниця спромоглась досягнути ціною власного досвіду.

Метою дипломної роботи є з'ясування принципів бачення тоталітаризму у творчому здобутку Ханни Арендт та їх актуальність в рамках сучасності.

Для досягнення мети поставлено такі завдання:

- Розглянути специфіку творчого підходу Ханни Арендт;
- Дослідити основні принципи тоталітаризму;
- Визначити специфіку формування мас та кіл суспільства при сприянні тоталітарних режимів;
- Зрозуміти особливість самої тоталітарної ідеології;
- Простежити важливість такого явища як пропаганда для реалізації ідей;
- Відслідкувати чинник істинного прагнення до глобалізації з боку тоталітаризму;
- Спробувати розглянути тоталітаризм як синонім всеосяжного зла;
- З'ясувати проблематику впливу тоталітаризму на всі верстви населення.

Об'єкт дослідження - тоталітаризм як явище.

Предмет дослідження - специфіка розуміння тоталітаризму у поглядах Ханни Арендт.

Методи дослідження. Методологічна основа ґрунтується на принципах міждисциплінарного підходу, що включає різні методи наукового пізнання, зокрема екзегетики і герменевтичного аналізу. Особливість об'єкту дослідження зумовила необхідність звертання до політологічних та історичних джерел.

За допомогою метафізичного підходу, користуючись філософією та психологічною зумовленістю, Ханна Арендт в стилі роздумів намагається поглянути на тоталітаризм як духовний продукт, істоту. Ототожнюючи його зі злом та протиставляючи усіляким моральним цінностям, таке явище як тоталітаризм піддається критиці. Вказується певна алогічність тоталітарних методів та суперечність дій тоталітаризму щодо своїх же принципів. Наводяться аргументи, котрі вказують на недоцільність існування тоталітарних режимів спільно з цінуванням людини як живої істоти. Застосовуються особисті погляди, котрі підкріплені історичними даними, вивченням поведінки людини та власними пережитими спогадами, і відповідно до цього, формується оцінка навколишнього дійства.

Логіка дослідження зумовила таку структуру роботи: дипломна робота складається зі вступу, чотирьох розділів, загальних висновків, списку використаної літератури.

Розділ 1. Теоретико-методологічні основи дослідження концептуального спадку Х. Арендт.

1.1 Метафізика тоталітарних режимів

Праці Ханни Арендт стали одними з найбільш вагомих робіт, котрі досліджували феномен тоталітаризму, саме в них почалось досліджуватись дане явище за допомогою детального аналізу. Дослідниця розпочала свої дослідження весною 1945 р., їй знадобилось понад чотири роки, щоб завершити даний процес осінню 1949р. У Нью-Йорку в 1951 р. виходить перше видання праці Ханни Арендт «Походження тоталітаризму» написаної англійською мовою. Згодом через пару років, у 1956 р. виходить друге видання, котре було відчутно перероблене та містило у собі завершальну главу, і аж у 1966 р. виходить третя частина видання у якому містився новий пролог і синтез усіх трьох глав.

Не можна не згадати і про другу значну роботу Ханни Арендт «Ейхманн в Єрусалимі», яка стала продовженням дослідження тоталітаризму, акцент тут робився на Голокості, загальній трагедії єврейського народу та розгляду смиренної покори, праця вийшла у 1963 р. Станом на сьогодні, ми вже добре розуміємо проблематику тоталітаризму, маємо багато досліджень, різних висновків та даних, проте як зауважив Річард Бернстайн, ніхто не зміг так добре вникнути в саму суть та глибину даного явища протягом усього часу як Ханна Арендт. Особливість робіт цієї дослідниці у тому, що читаючи їх, читач починає мислити ніби зі своєї власної позиції, а це ефективний спосіб розвитку незалежного мислення. Такий метод служить хорошим методом боротьби проти оправдання тоталітарних ідей та злочинів.

У своїх роботах, Ханна Арендт зосереджує увагу на пошуку основного джерела тоталітаризму, котре приховане, і котре не можливо розгледіти вдивляючись тільки у історичні факти. Що спричинило те, що таке жахливе явище як тоталітаризм змогло проявитись у самій Європі саме у ХХ ст.? Яким чином, якими методами можна досягнути його природну сутність? Ханна Арендт, котра намагається знайти відповіді на ці питання, з одного боку намагається як це можливо уникати абстрактного

мислення, а з іншого боку не допустити руйнації цілісної суті тоталітаризму через різні факти, котрі приховують та не розкривають його справжню суть. [3, ст. 23-30].

Користуючись теоретичними дослідженнями, історичними даними, документованими свідченнями жертв тоталітаризму, котрі проводились до, під час та після війни, авторка приходить до висновку, що тоталітарні режими розроблені Гітлером та Сталіном є вдалим відтворенням того ідеального типу тоталітаризму, який використовував Макс Вебер. Ханна Арендт акцентує увагу саме на схожості обох режимів, вона переконує своїх читачів, що це куди принципово важливіше за їхню відмінність. До того ж, вона наголошує на тому, що сутність нацизму та сталінізму нереально пояснити, якщо використовувати тільки традиційні категорії політики, етики, філософії, а також права, тому, що саму природу тоталітарних режимів не можна ототожнити з палким бажанням влади, аморальності, беззаконням та банальним нігілізмом їх правителів, через все це, розгляд тоталітаризму вимагає новітнього підходу.

Ханна Арендт взялася розвивати підхід з творчої сторони, котрий започаткували ще 1940-х рр. німецькі юристи-емігранти Ернст Френкель та Франц Нейман, за цим підходом тоталітаризм виступає у ролі розділювача легальної та нелегальної форм правління, буфером між легітимною та беззаконною владою, але при цьому нічого не заважає такому режиму формувати свою основну форму правління та інститутів із попередніх ідеологій. Розуміючи те, що тоталітаризм по суті виник з нетоталітарних минулих режимів, Ханна Арендт не береться спрощувати його модель, тим самим вона схиляється до позиції розриву спадковості цих режимів з попередньою історією, адже тільки у вже існуючих, сформованих режимах, у повній мірі проявляється те, що не встигло ще проявитись безпосередньо у процесі самого формування. [8, ст. 45-51].

Ханна Арендт віддає перевагу логічному підходу над історичним, бо тоталітаризм тільки у вигляді вже готового результату може дати зачіпки до його витоків у минулому. Слід зазначити, що при цьому авторка не ототожнює витoki з причинами виникнення, а більше сприймає витoki саме як історичні елементи, котрі з часом еволюціонують і вибудовують з тоталітаризму вже суспільно-історичну

структуру. Тобто з точки зору Арендт, витoki в дійсності не є тими причинами, котрі здатні закономірно перетворити сам тоталітаризм у зрілий організм. З цього випливає, що тоталітаризм не є чимось на кшталт фатуму, тобто його появи можна запобігти і його настання не є незворотнім. Ханна Арендт припускає, якщо віддалятися від періоду у якому зароджується тоталітаризм, то більше можна для себе зрозуміти, що виникненню Третього Рейху і сталінізму можна було б запобігти. Ті особи, котрі боролися проти цих режимів і чинили опір не були наївними, адже була реальна можливість змінити хід історії. [3, ст. 34-49].

Ханна Арендт у своїй лекції, котру провела у 1954 р. наголошує на тому, що певні елементи історії не є причиною виникнення чогось. Вони постають як певні витoki подій тоді, коли набирають своїх конкретних форм. Саме тоді, можна спостерігати ті першопричини, котрі ведуть до самих витоків. Якась подія може самостійно демонструвати і відкривати своє минуле, але сама ж подія не спроможна логічним чином виникнути з цього минулого. З цього виходить, що добре знаючи минуле, навіть у деталях, не можна точно спрогнозувати майбутнє. Як приклад, можна навести воєнну поразку нацизму, котра у свою чергу похитнула взаємозв'язок історичних елементів. Окремі з них продовжують проявляти себе, реалізуючи себе на практиці у формі неофашизму, а в подальшому окремі частини можуть перерости у формування якоїсь вже нової ідеології. [18, ст. 35-40].

Ханна Арендт переконана, що сама справжня суть якоїсь події завжди важливіша за кількість причин, через які вона безпосередньо виникає. Дослідниця зауважує, що існує багато знакових творів, котрі досліджують причини виникнення двох світових воєн, в яких визначаються власні передумови кожної з них, проте більш реальною є ситуація, при якій, саме збіг обставин з якоюсь знаковою подією, якраз і призводить до виникнення цих двох світових конфліктів. Авторка «Походження тоталітаризму» критикує пояснення історичного процесу за допомогою спрощених методів, через котрі лінійний процес бачення подій розвивається таким чином, що він спонукає бачити цілковиту невідворотність у минулих подіях. Саме така позиція призводить до появи певного фаталізму і перешкоджає виробленню тих інструментів, котрі здатні

перешкодити реалізації того, що на перший погляд мало б неодмінно відбутись. [3, ст. 70-78].

Сама ж робота Ханни Арендт складається з трьох частин (антисемітизм, імперіалізм, тоталітаризм), у яких розглядається необмежена влада стосовно власних громадян. Але тільки після Першої світової війни можна спостерігати появу двох основних елементів: сучасний антисемітизм, який виникає внаслідок емансипації євреїв, та сучасний імперіалізм, утворений за допомогою великої європейської колоніальної експансії, котра досягнула свого піку наприкінці XIX ст. З позиції Ханни Арендт, ні один з цих двох елементів не є основними причинами виникнення тоталітаризму. Саме в контексті ідеології расизму нацистського режиму, антисемітизм виливається у масове винищення єврейського народу, а імперіалізм постає як своєрідний реванш через програш у Першій світовій війні і провокує появу новішої, ще більш жорстокої війни.

Якщо перейти до самого тоталітаризму, то його сутність всеосяжної влади кардинального відрізняє його від таких форм політичної влади як деспотизм, тиранія та диктатура. Коли тоталітаризм опиняється при владі, то на думку Ханни Арендт, він формує цілком нові політичні інститути та особливим чином руйнує ті легальні засади влади, котрі були в силі до нього. Тоталітарна форма правління завжди знаходить шлях перетворення соціальних класів в маси, незалежно від того якими б історично, чи ідеологічно не були специфічними самі ідеології. Принципом міжнародної політики постає світове панування, внутрішня законна політика перетворюється у терор секретної поліції, а наявність плюралізму переростає у монополізм однієї партії, котра начебто представляє рух великих народних мас.

Тоталітаризм на думку Ханни Арендт набуває вигляду політичного феномену, котрий особливо цинічно та аморально відноситься до юридичних законів. Найбільший розпал сталінських репресій припадає якраз на період, коли в процесі розробки була радянська конституція, у якій заборонялось насильство. Нацистам ж не стала на перешкоді конституція Веймарської республіки, вони не вносили до неї жодних поправок, та й скасовувати її вони не збирались. Попри таке зверхне

відношення до законних правових норм, як зазначає американська дослідниця, це не означає, що тоталітарні режими не керуються якимись принципами та зразковими ідеалами. Тоталітаризм взяв собі за основу такі поняття: як закон Природи та закон Історії, надав їм сакрального змісту, і таким чином замінив ними прийнятні норми права, моралі, а також суспільні звичаї [4, ст. 38-48].

За таким принципом, юридичні норми та кодекс моралі попередніх режимів приховували, кардинально змінювали методи оправдання людських вчинків, таким чином протест проти демократичних засад, покликаний встановити справедливість, котру у свою чергу не могли реалізувати режими, де дотримувались конституційних норм. Тоталітарні ж режими, задля встановлення панування справедливості на Землі, виступають проти колишньої легітимності за допомогою законів Природи та Історії, не прирівнюючи їх до моральних норм. Самі ідеологи тоталітарних режимів тільки роблять вигляд, що дбають за населення, користуючись законом Людства. Вони пояснюють це метафізичним способом, що правильне дотримання та виконання закону Природи та Історії призведе до утворення Людства як ідеального продукту. [8, ст. 54-62]. Таке трактування утопічного характеру тільки сприяє тому, щоб тоталітарні режими вдавались до організації різних світових експансій задля досягнення своїх умовних благих намірів, справжньою ж метою є встановлення необмеженого панування на всій Землі. Політика тоталітаризму прагне зробити так, щоб люди чітко і смиренно виконували цей Закон, в іншому випадку, якщо людство буде цим легковажити, або ж противитись, то це призведе до застою, унеможливить загальний розвиток.

Ханна Арендт звертає увагу на те, що взаємозв'язок між тоталітаризмом і цивілізацією був розірваний не тільки через жорстокість та агресію, але й через втрату так званого *consensus iuris*, котрий за Цицероном розвиває основу міжнародних відносин, розбудовує цивілізації та й створює сам «народ». На думку дослідниці, тоталітарні режими сіють страх та паніку своїм відверненням від позитивістських підходів до закону, їх ідеологи прагнуть встановити свою жорстоку справедливість,

котра не буде побудована на основі конституції, і не на *consensus iuris*, а на принципах законів Природи та Історії, зміст яких просто ідеалізують. [12, ст. 123-127].

У тоталітаризмі існує своя специфіка розуміння такого терміну як «закон»: він не стосується того, що актуальне в теперішньому часі та реаліях, а опирається на те, що ще нереалізоване, але чого слід досягнути. Для того, щоб це «нереалізоване» сталося, використовується терор, відбувається мобілізація мас, робиться акцент на вищезгаданих законах Природи та Історії, а досягнення мети має бути не випадковим чи хаотичним, а продуманим та стабільним. Ханна Арендт пише, що легальність це особливість антитоталітарної влади, тиранічній владі притаманна власне нелегальність, а способом встановлення тоталітарного режиму є терор.

Найбільшим інструментом досягнення законів тоталітарного руху є загроза застосування терору, а найвищою метою - максимальне сприяння законам Природи та Історії з подальшим вільним застосуванням на Людстві. У випадку, якщо виникають якісь перешкоди на цьому шляху, то навіть об'єктивні причини відкидаються в сторону, якщо вони несуть за собою навіть тимчасову зупинку процесу реалізації цих законів. Тоталітарний режим керується такими поняттями, при яких винним є той, хто постав на шляху розуміння природнього та історичного. Перед судом терору, всі підозрювані упереджено невинуваті: тих кого вбивають - невинуваті, бо вони нічого не зробили проти системи, а їхні вбивці - тому, що вони тільки виконавці смертного вироку, поставленого вищим трибуналом. Навіть самі представники влади не беруться остаточно визнавати себе беззаперечно мудрими та справедливими. В основному вони відстоюють дотримання правильного руху законів. Таким чином, терор постає цілком оправданим, якщо він є інструментом метафізичної сили Природи та Історії. При цьому, виконавці терору придумують собі оправдання совісті, обмінюючись своїми ролями. До прикладу, ідеолог подає себе як виконавець, а виконавець як ідеолог, таким чином пом'якшуючи справжні ролі один одного. Тобто йде перекидання відповідальності за скоєнні дії один на одного, як це робили нацисти на Нюрнберзькому трибуналі.

Терор постає як дух тоталітарного руху, суть якого полягає не у виокремленні блага окремо взятої людини, а в умовному досягненні блага для всього суспільства загалом, шляхом винищення окремих непридатних осіб для цілісності мас як єдиного живого організму. Народження нової людини потенційно може стати загрозою, адже вона може протівитись в подальшому неосяжній силі законів Природи та Історії, котрі мають свою особисту мету. Ханна Арендт помічає, що з позиції тоталітаризму, кожна людини народжується і вмирає, тим самим потенційно загрожуючи реалізації цих містичних сил. Таким чином, сам терор як дітище цих вищих сил, на думку тоталітарних ідеологів повинен не тільки зневажати свободу улюбих її проявах, але й з обережністю ставатись до витоків свободи, тобто до народження самої людини, котра у вільному стані може створити щось нове поза межами цих позаземних законів. В процесі торжества терору, котрий знищує прояви індивідуальності та плюралізму, і перетворюючи усе у всеосяжну єдність, пояснюючи це тим, що ця єдність є одним з елементів законів Природи та Історії, був розроблений метод боротьби проти того, що могло стати на заваді природнім та історичним законам. [3, ст. 65-75]. Згідно логіки терору, саме він покликаний стати тим двигуном розвитку сили Природи та Історії, скерувавши їх на благо суспільства, саме терор має на меті винищувати окремих індивідів та окремі класи, таким чином прискорюючи новий етап розвитку суспільства, бо без терору до нього можна ніколи і не дійти.

Як підсумовує Ханна Арендт, оскільки терор пришвидшує виконання змісту Природи та Історії в напрямку їхнього наперед визначеного і відомого майбутнього, то і людям, наперед розподілені ролі виконавців і жертв цього руху. Іронічний аспект тут у тому, що той хто сьогодні винищує нищі раси, верстви, класи і цілі народи, через деяких час сам може постати жертвою. Тоталітарна влада прагне налаштувати підвладних осіб собі так, щоб вони були готові перебувати як в ролі виконавців, так і в ролі жертв. На думку Ханни Арендт, таку двояку підготовку і має на меті розвивати тоталітарна ідеологія.

1.2 Природа тоталітаризму

Арендт починає своє дослідження з докладного історичного огляду джерел тоталітаризму. Це, по-перше, антисемітизм, що поширився у Європі XIX ст., зумовлений руйнуванням новоєвропейської держави століттями співіснування євреїв з європейськими народами. По-друге, занепад національної держави внаслідок імперіалістичних тенденцій у провідних європейських країнах. По-третє, поширювались у колоніях конкретні практики домінування європейців, виправдані теорією расизму. По-четверте, поява «надлишкових» (зайвих) людей, відчужених від суспільного життя внаслідок соціальних та політичних катаклізмів першої чвертини XX ст.

Ці джерела Арендт представляє як універсальні, проте у тоталітарних системах Гітлера і Сталіна вони грали дуже різну роль. Перші три чинники є актуальними виключно для нацизму, і лише четвертий – «надлишкові люди» - виявляється загальним для обох тоталітарних систем [15, ст. 64-67].

Арендт показує процеси появи зайвих людей у двох історичних формах, притаманних Новому часу. Перша за часом появи форма - натовп, вона є побічним продуктом буржуазного світу на стадії імперіалізму. Натовп складається з уламків різних класів і виникає в результаті соціально-політичних катаклізмів, таких як революція, повстання. Характерними рисами натовпу Арендт називає організованість та героїчний культ. Уміло насаджуючись вождями, вона є силою, яку самі вожді вважали «силою народу». Однак, як уламки різних класів, натовп знаходиться поза соціальними зв'язками та політичним представництвом.

Іншою формою зайвих людей стали маси. Це феномен XX ст., хоча передумови його появи закладені у традиційних установках буржуазного суспільства. Арендт показує серед них орієнтованість на успіх в умовах безжалісної конкуренції, коли цивільні обов'язки і відповідальність стали марною тратою дорогоцінного часу. Одним із наслідків перетворення громадянської взаємодії на тягар, стає формування індивідуалізованого цивільного байдужого суспільства. Тільки приналежність до певного класу не давала на повну силу розкритися самотності окремої людини. Коли

сталася аварія класової системи, зруйнувалася і партійна система, що супроводжувала класове суспільство. Тоді атомізовані індивіди, відірвані соціально і політично від впорядкованого простору, стали масою. Ці процеси відбулися у першій чвертині ХХ ст. у Німеччині та СРСР.

У Німеччині масу утворили люди, які після поразки у світовій війні через велику кількість і політичну апатію не змогли об'єднатися в будь-яку організацію за інтересами, чи то політична партія, органи місцевого самоврядування, професійні організації чи профспілки. Втративши звичні соціальні зв'язки, байдужі до цивільних обов'язків маси виявилися чутливими до впливу на них вождя, який висунувся з натовпу. Вимагаючи від атомізованих індивідів безумовної, необмеженої та незмінної відданості, вождь створив їхню масову організацію - тоталітарний рух. Ставши більшістю у демократичній країні, маси сприяли встановленню диктатури, спричинили появу тоталітаризму і в такий спосіб знищили самі основи демократії. Під керівництвом тоталітарного руху відбувалася тотальна організація - встановлювався тоталітарний режим.

У СРСР процес формування мас відбувався інакше. Масова атомізація індивідів відбулася не в результаті революції, коли зазнала істотних змін класова структура суспільства, а внаслідок штучно створених Сталіним умов для тотального панування. За допомогою періодичних чисток у суспільстві, насаджувалися загальна підозрілість та страх. Арендт називає цей прийом «виною за зв'язок із ворогом». Постійні арешти та репресії спровокували хвилю попереджуючих доносів на сусідів та друзів. Людина, боячись звинувачень, поспішала донести на близьких, щоб вигородити себе, незалежно від того того, наскільки всі звинувачення та доноси відповідали дійсності. Застосовуваний масово, цей прийом сприяв суттєвому обмеженню особистих контактів з оточуючими для того, щоб убезпечити себе від усіх, хто був так чи інакше зацікавлений у «засудженні з особливим низьким розрахунком», люди змушені були знищувати в такий спосіб інших через те, що їх власні життя були у небезпеці. [3, ст. 102-112]

Соціальні та сімейні зв'язки індивіда руйнувалися страхом арешт у, що загрожував однаковою долею обвинуваченому та всьому його оточенню - сім'ї, друзям та випадковим знайомим. Ось ці «цілком ізольовані людські особини», що втратили соціальну прихильність до сім'ї, друзів, товаришів по службі та знайомих, стали основою сталінської системи, черпаючи впевненість у міцності свого місця у світі з членства в партії, яка поширила свій вплив на всі сфери приватного та суспільного життя.

Арендт показує подібність тоталітарного руху в Німеччині та комуністичної партії СРСР у плані впливу на маси і підкреслює важливу роль ідеології за умов тоталітаризму. Ідеологія поєднує в собі науковий підхід з філософськими висновками та претендує на звання наукової філософії. Вона дає масам систему «об'єктивних законів», наприклад, у сталінізмі це «закони Історії», а у нацизмі - «закони Природи». Пропаганда є інструментом завоювання мас і використовується у залученні їх у тоталітарному русі (у СРСР - у партію), і навіть для показу ідеологічних установок зарубіжній аудиторії. Вона виступає засобом передачі ідеології у зовнішній простір по відношенню до тоталітарного середовища. Там, де тоталітаризм вже досяг абсолютної влади, пропаганда замінюється ідеологічною обробкою - спеціальною процедурою втілення ідеологічної доктрини з використанням насильства та брехні.

Суттю тоталітаризму є терор - застосування насильства без очевидної мети та системи, навіть усупереч економічній вигоді. Насильство застосовувалося до безневинних людей, довільних жертв і зумовлювало «повну пасивність», «жахливу апатію», що паралізує маси. Для встановлення тоталітарного режиму терор використовувався як інструмент ідеології. А вже на останній стадії розвитку тоталітаризму він став формою правління. «Терор використовувався не як засіб знищення та залякування супротивника, а як інструмент управління з абсолютно покірними масами людей».

Особливість правління через терор полягає в тому, що ніхто, навіть кат, ніколи не вільний від страху і приходять до усвідомлення своєї непотрібності. Терор робить людину, як таку, зайвою в самій системі. Арендт наголошує: «Усі люди стають рівно

зайвими. Оператори цієї системи вірять у власну непотрібність, як і в непотрібність решти».

Саме цей момент виявляється для Арндт найдивовижнішим: система, за якої всі люди стають однаково зайвими, демонструє очевидність того, що переконливо та послідовно заперечувала вся європейська філософська традиція - радикальність (абсолютність) зла. «Тоталітарні режими, не знаючи того самі, показали, що є злочини, через які людей не можуть ні покарати, ні пробачити. Коли неможливе стало можливим, воно стало некарним, непростим абсолютним злом, яке більше не можна було зрозуміти і пояснити поганими мотивами корисливості, жадібності, заздрості та скупості, мстивості, жаги до влади та підступності». Радикальне зло, по суті, є не тільки непроясненим (оскільки його неможливо пояснити зрозумілими мотивами), непростим (як зазначає Арндт, його неможливо терпіти в ім'я любові, неможливо пробачити в ім'я дружби), а й безкарним. Безкарність - основний атрибут радикального зла. [1, ст. 107-115]. Тоталітарні системи були організовані таким чином, що вождь, ототожнюючи себе із системою, з кожним з її функціонерів, брав тотальну відповідальність за все, що діялося від його імені, і в той же час, стаючи ніби рупором і породженням системи, ставив себе на той бік критики. «Ця тотальна відповідальність за все, що відбувається навколо, і це тотальне ототожнення вождя з кожним із його функціонерів, мають напрочуд практичні наслідки - ніхто не виявляється у ситуації, коли він був би відповідальним за свої дії, або міг би пояснити причину цих дій». Наводячи приклади Гітлера і Сталіна як тоталітарних вождів, Арндт зазначає, що вони сформувалися у межах натовпу і створили тоталітарні системи, зумівши згуртувати маси в колективне ціле у вигляді пропаганди. В умовах політичної байдужості мас, вождь взяв на себе відповідальність за те, що відбувалося, звільнивши від неї маси, а ототожнивши себе з ними, - і себе. Так уперше, Арндт окреслює проблему безкарності абсолютного зла, яка пізніше кристалізується у формулі: «Коли всі чи майже всі - винні, не винний ніхто». [3, ст. 143-150].

Тоталітаризм, таким чином, - це система масового терору, що формується в умовах руйнування політичного простору людської взаємодії при забезпеченні

пропаганди та ідеологічної обробки мас відчужених, атомізованих індивідів. Тоталітаризм знищує людські якості, перетворює особистість на елемент владного апарату, запускає систему радикального зла. Він кидає виклик людському способу життя взагалі, активуючи сили, перед тим невідомі у громадському просторі, ставить під загрозу саме існування людини на землі.

Розділ 2. Особливості мас та персони лідера у тоталітаризмі

2.1 Соціальна атомізація – передумова тоталітаризму

Основним завданням тоталітарних режимів є об'єднання мас, саме їх, а не різних соціальних груп чи класів, інтереси яких можна простежити у програмах звичних політичних партій. Ханна Арендт зауважує те, що нацистська Німеччина задля своєї підтримки, залучала до своїх лав тих індивідів, від яких відмовились інші політичні сили, бо вважали їх не достатньо компетентними. Як наслідок, нацисти поповнювались людьми, котрі раніше не залучались до політичної діяльності. Така ситуація надала можливість широко розвивати пропаганду і чинити опір опозиції; цей рух не просто був поза межами якоїсь політичної системи, але ще й був зосереджений проти самої системи як такої. Нацисти навіть не прикладали значних зусиль для надання аргументів своїм противникам, їхнім аргументом був терор та знищення своїх ворогів. [9, ст. 189-192].

Відмічають, що тоталітарні режими зловживають демократичними свободами задля ж їхньої подальшої ліквідації. Проте, як каже Ханна Арендт, це все просто хитрощі правлячої влади, або ж просто звичайна наївність народних мас. Фундаментом демократичної свободи є рівність усіх громадян перед законом. Але цю рівність можливо реалізувати на практиці тільки тоді, коли інтереси громадян представлені різними політичними силами, а саме суспільство поділене на певні групи. Саме руйнація класової системи призводить до появи тоталітаризму. Слабий класовий поділ суспільства Німеччини та Росії призвів до того, що великі маси почали групуватись заради свого панування над іншими, таким чином виникає нацизм та

більшовизм. Відсутність соціального поділу спонукає і до зміни системи політичних партій, в такому випадку утворюється одна політична сила, котру підтримують розлючені індивіди, яким не подобаються минулі режими. Арендт наголошує на тому, що невдоволена маса поступово накопичується і зростає, до прикладу вона швидко виросла в Німеччині та Австрії після Першої світової війни через інфляцію та безробіття, такі обставини весь час викликали невдоволення серед населення, внаслідок чого відсоток розлючених мас виріс до небачених розмірів. [9, ст. 200-203].

Соціальна атомізація суспільства, його невдоволення та страх, постають інструментами організації мас в межах тоталітарних режимів. Саме найбільш маргінальні верстви населення стали джерелом поширення екстремізму, революцій та політичних авантур. Доказом може послужити біографія очільників більшовизму, зокрема самого Сталіна. Все це знаходить підтвердження і у націонал-соціалістичних партіях, котрі переважно складаються з різних негідників та шарлатанів, котрих у власних цілях використовувала німецька буржуазія.

Ханна Арендт для того, щоб доказати залежність тоталітарних рухів від специфічного становища атомізованих мас, навіть більшу ніж від потенційних слабких місць суспільства, намагається порівняти нацизм та більшовизм, зауважуючи, що умови їхнього зародження були різними. Для того, щоб перетворити революційну диктатуру Леніна у справжню тоталітарну владу, як вважає Арендт, Сталіну для початку потрібно було створити атомізоване суспільство, котре вже було створене для нацистів у Німеччині завдяки особливості розвитку історичного процесу. [2, ст. 135-139].

На думку авторки «Походження тоталітаризму», для виявлення причин появи сталінського тоталітаризму, варто відзначити, що Жовтнева революція перемогла в країні, у якій деспотична бюрократія з центральним управлінням керувала нерозділеною масою сільського населення з феодалними звичаями та новоутвореною міською буржуазією. Сказавши, що ні в одній країні світу не можна було так легко взяти владу, а потім тяжко її утримувати, Ленін, на думку Арендт, мав на увазі не так слабкість робочого класу Росії, як нестабільність країни, у якій

соціально-політичні умови схильні до непередбачуваних змін. Ленін не був схильний визнавати власні помилки, тому на думку американської дослідниці, він одразу звернув увагу на наявні соціальні, національні та професійні відмінності, з котрих складалась основа країни, і був впевнений, що якраз на цьому факторі можливий успіх революції. Він легалізував земельні володіння, таким чином створивши вперше в історії Росії селянство як клас вільних власників, наділених землею, які ще з часів Великої Французької революції, слугували надійною опорою для всіх західних держав. Ленін спробував зміцнити права робочих у місті, створивши порівняно сприятливі умови для діяльності незалежних профспілок. Він був досить толерантний по відношенню до нового середнього класу, що виник в результаті здійснення Нової економічної політики після завершення громадянської війни. І наостанок, Ленін здійснював національне будівництво, створюючи стільки національностей, скільки вимагали обставини, розвиваючи національну свідомість та почуття історичних та культурних відмінностей, це стосувалось і найпримітивніших народів Радянського Союзу.

Все це демонструє, що вождь пролетаріату насамперед боявся більше відсутності різних політичних, зокрема національних, соціальних та економічних структур, ніж посилення централізму з його можливими націоналізмом та розвитком буржуазних верств. Ханна Арендт стверджує, що поза сумнівом, Ленін зазнав найбільшої поразки тоді, коли державна влада, котра мала належати Союзу, перейшла у партійні бюрократичні руки; але, навіть це не призвело до появи тоталітаризму у його сталому вигляді. На думку Арендт, до того як помер Ленін, були можливими ще шляхи реалізації нетоталітарного соціалізму. Завдяки Сталіну, котрий наділив партію значними повноваженнями над всіма союзними щаблями, відбувся остаточний перехід до тоталітаризму [8, ст. 87-94].

А другим кроком до встановлення тоталітаризму, як вважає американська дослідниця, стала ліквідація міського та сільського буржуазного прошарку. Все це відбувалося шляхом колективізації та розкоркулення, і саме це стало вразливим місцем для сталінського режиму. Той, хто не належав до багатьох мільйонів мертвих,

чи мільйонів робочих, депортованих або ув'язнених, за словами Арендт, зрозумів, хто тут командує; зрозумів, що його життя, як і життя його родичів, вже не залежить від волі подібних до нього людей, ні навіть від волі всіх громадян країни, а залежить виключно від свавілля уряду, з яким він залишився наодинці, без жодної допомоги з боку тієї групи, до якої він належав.

Наступним у списку жертв декласифікації став промисловий пролетаріат. Він і спротив чинив найменший, будучи найслабшою верствою населення. Ще з часів громадянської війни, лєвова частка фабрик та заводів були відібрані у громадян та передані у власність держави. Враховуючи те, що держава вважала себе формою влади пролетаріату, то власником усіх підприємств було прийнято називати пролетаріат, котрий був передовим серед робочого класу. Стаханівський рух, введений у трудову практику країни на початку 30-х років ХХ століття, зруйнував класову солідарність робітників, поширивши в їхні структури невимовну конкуренцію та створивши штучний привілейований шар робітничої аристократії. Трудове законодавство, запроваджене 1938 р. офіційно перетворило весь робітничий клас Росії на гігантську організацію примусової праці.

Підкреслюючи увесь цинізм та макіавеллізм Гітлера і Сталіна, котрі абсолютно не цінували людські життя і не уникали будь-яких методів заради реалізації своїх планів, Ханна Арендт наголошує на такому собі патерналізмі вождів до народних мас через бажання принести всезагальне щастя [8, ст. 95-98].

І як підсумовує дослідниця, сама атомізація мас в радянських умовах була досягнута завдяки систематичним репресіям і переслідуванням, котрі завжди наступали перед ліквідацією тих чи інших соціальних груп. Для такого, щоб репресії були максимально ефективними, вони застосовувались не тільки до самого репресованого, але і до його сім'ї та родичів. Сталін розробив таку систему покарань, при якій колишні друзі обвинувачуваного стають затягнутими ворогами. Щоб самим врятуватись, останні починали робити штучні доноси, звинувачували підсудного в тому чого він не вчиняв. Ці звинувачення слугували методом влитися у довіру до влади. Таким чином, дружба вже підтримується заради стеження та доносу один на

одного. Оскільки доніс інформації на близьких людей вважається заслугою, то закономірно виробляється вже звичка не ділитись з ніким власною інформацією, не так заради доступу до власних думок, як заради розповсюдження майбутнього зла. Всі бояться ставати на шляху цьому злу, оскільки за це можна поплатитися власним життям. Завдяки такому постійному переслідуванню населення, різним доносам та шпіонажу, Сталіну вдалось максимально атомізувати суспільство, так як ніколи в російській історії, така атомізація була б неможлива при відсутності правління тоталітарного режиму.

2.2 Маса як ключовий аспект тоталітаризму

З погляду Арендт, тоталітаризм можливий у суспільствах, у яких класи розчинилися в маси і де партійна політика зведена до ідеологічної позиції, а відповідальність громадянства піддалася апатії у широких масштабах. "Тоталітарні рухи, - пише Арендт, - націлені на маси і досягли успіху в організації мас, а не класів". Класи - це формування з урахуванням інтересів, зумовлені своєю роллю у виробничому процесі. Вони передають особистостям почуття суспільної участі. Звичайні політичні партії становлять класові сили по-різному.

Маси - це щось інше, і їх не можна плутати з божественним духом, гангстерами чи змовниками. Маси представляються у двох взаємодоповнюючих формах. По-перше, до їх складу входять люди, які живуть на периферії всієї соціальної та політичної активності. Ці люди існують у рамках класового суспільства та партійної політики [6, ст. 160-163].

Термін «маси» застосовується лише тоді, коли ми маємо справу з людьми, які або через величезне число, або байдужість, або через поєднання того й іншого не можуть бути інтегровані в будь-яку організацію, засновану на спільних інтересах, політичні партії, муніципальні органи влади, професійні організації чи профспілки. Потенційно вони є в кожній країні і становлять більшість великої кількості нейтральних, політично байдужих людей, які ніколи не вступають у партію і майже ніколи не ходять на вибори.

Позбавлені організаційної власності, переконання, недосвідчені в політиці, маси викликають «чуму» на всі верстви. Позбавлені раніше партійної організованості та впевненості у своїй риторичі, вони вдаються до тоталітарних рухів для досягнення суттєвих результатів. У цьому сенсі маси свідчать про те, що так званий демократичний уряд функціонує серед населення, яке терпить його без особливого ентузіазму. Їх типовий спокій і апатія не є згодою. Коли тоталітарні рухи колонізують парламент і починають його руйнувати, маси не виявляють жалю, оскільки для них він є символом обману та шахрайства.

Поруч із першим значенням «мас» - як елементом сучасних суспільств, який свідчить про нездатність класових утворень увібрати у собі багато верств населення - Арендт запроваджує й інше значення. На її думку, маси є продуктом конкретної кон'юнктури. Вони включають елементи всіх соціальних верств, що втратили свою соціальну ідентичність та емоційні зв'язки внаслідок різкого переходу до іншого політичного, геополітичного та економічного вектору розвитку. За Е. Дюркгеймом і Т. Парсонсом, ці умови викликають аномію, проте Арендт цей термін активно уникає. У континентальній Європі маси з'явилися однією з двох причин. У першому випадку вони були ненавмисним наслідком заворушень, що пішли слідом за Першою світовою війною: революцією, військовою поразкою, економічною депресією, розпадом імперії, створенням нових етнічних держав. Ця картина була характерна для більшості частин Центральної та Західної Європи. Соціальні лиха сильно зруйнували класову систему. Її місце зайняла "нова жахлива негативна солідарність", "безструктурна маса озлоблених індивідів", що складається з безробітних, знедолених дрібних підприємців і "колишніх членів середнього та вищого класів". Спільним для всіх було невирішене почуття гіркоти, зради та огиди до партій, особливо до таких, які заявляли про уявлення та захист їхніх інтересів [7, ст. 43-49].

У Німеччині та Австрії націонал-соціалізм скористався цією кризою, організовуючи маси, які були політично позбавлені громадянських прав та економічно виснажені у міжвоєнні роки. Маси забезпечили соціальну основу нацистської диктатури, а після 1940 р. - тоталітарного режиму. У країнах, де

домінував більшовизм, маси, навпаки, були насамперед артефактом навмисної політики, спрямованої на поділ всіх груп та фракцій, що не залежать від держави. Арендт стверджує, що Ленін, побоюючись радянського суспільства, що формується, свідомо прагнув до посилення його стратифікації за допомогою збільшення інтересів і ідентичностей, заснованих, наприклад, на незалежних профспілках, радах і національності. Сталін скасував цей процес. Він хотів «сфабрикувати атомізовану та безструктурну масу», щоб краще домінувати у суспільстві. Для цього він приступив до ліквідації власників, незалежних селян, профспілок, провів військове та бюрократичне очищення, включаючи керівників фабрик та інженерів. Усі «неполітичні суспільні зв'язки» були також викорінені терором, що заохочує розрив дружніх та сімейних стосунків. Швидкість підйому більшовиків після революції 1917 р. означала відсутність тоталітарного руху, який можна порівняти з тим, що застосовується нацистами. Замість тоталітарного руху, що організовує маси, як у Німеччині, тоталітарна держава в Росії створювало їх.

Отже, у тому чи іншому сенсі маси характеризуються соціальною та політичною маргіналізацією. Маси складаються з людей, що ховаються за озлобленим почуттям надмірності - «у Європі зовсім нове явище, супутній результат масового безробіття та зростання населення за останні 150 років». Маси - це люди всіх соціальних та інтелектуальних переконань, у тому числі «атомізовані» і «розрізнені», невірноважені, самовіддані, індивідууми без індивідуальності, адаптовані та фанатичні. Арендт зображує їх як людей, чия гіркота супроводжує «радикальна відсутність особистої зацікавленості», «цинічна і сумна байдужість перед лицем смерті», «пристрасна прихильність до найбільш абстрактних понять як путівника по життю», «загальна зневага навіть до найочевидніших правил», «фанатизм до крайнощів». Це не «жорстокість і відсталість», які типові для «людини маси», а скоріше «його ізоляція та брак нормальних соціальних взаємин», фрагмент конкурентного та самотнього суспільства [6, ст.168-173]. Тоталітарна пропаганда у її нескінченному повторенні кількох ключових ідей приваблива для мас, бо це люди, позбавлені проникливості.

Вони не вірять у щось видиме, в реальність свого власного досвіду; вони не довіряють своїм очам і вухам, а лише своїм фантазіям, об'єктом яких може стати все, що є універсальним і послідовним саме по собі. Те, що переконує маси, не факти, і навіть не вигадані факти, а лише послідовність системи, частиною якої вони, ймовірно, є самі. Те, що маси відмовляються визнати, - це випадковість, яка пронизує реальність. Вони схильні до всіх ідеологій, тому що пояснюють факти як прості приклади законів і усувають збіги, вигадуючи всеосяжну всемогутність, яка має бути в основі кожної події.

Коли тоталітаризм руйнується, його масові прихильники не зазнають сильних потрясінь. Вони або знаходять для себе нову функцію, або просто повертаються до раннього інертного стану, перестаючи «вірити в догми, за які ще вчора були готові принести в жертву своє життя». Позбавлений того, що Гітлер назвав «живою організацією» - рух у дії - світ фантазій мас руйнується, подібно до карткового будиночка. Але поки ще існує тоталітаризм, маси є основним джерелом його підтримки. У передмові до третього видання праці «Витоки тоталітаризму» Арендт наполягає на тому, що «масова підтримка тоталітаризму не виникає ні з невігластва, ні з процесу промивання мозку» [10, ст. 97-102]. Маси лояльні не до інтересів, а до «вигадок», які вигадали тоталітарні рухи, але які чудово синхронізуються з їхнім власним досвідом. Вони представляють світ у змовницьких термінах і зводять складний світ до одного основного класу чи раси, діалектики історії чи закону генетики переваги, з якого виведено все інше. Ніякі факти неспроможні оскаржити це, крім невизначеного майбутнього, обчислюваного століттями чи тисячоліттями.

Незалежно від того, чи є маси соціальним матеріалом історичної обставини, чи продуктом соціальної інженерії, вони забезпечують низку життєво важливих умов тоталітарного правління. Почнемо з того, що маси забезпечують необхідну соціальну основу для політики руху, що постійно змінюється. Вони підтримують своїх прихильників і особливо військових, чоловіків та жінок, які готові повністю віддатись справі. Позбавлені реальних інтересів у суспільстві, опосередковані класом чи партією, маси свідчать про психологію самовідданості, таким чином, являючи собою

ідеальну зброю та інструмент для тоталітарних проєктів. З іншого боку, тоталітарні рухи та режими обумовлені «вічною манією руху». Вони можуть «зберігати владу, тільки поки вони рухаються самі і віддають руху все навколо себе». Цей імпульс перетворюється на очищення, війни, депортацію та ідентифікацію всіх нових об'єктивних ворогів для подальшої ліквідації. «Більшовицьке поняття перманентної революції» знаходить свою паралель у нацистській концепції «расової» селекції, яка ніколи не повинна зупинятися, вимагаючи цим постійної радикалізації критеріїв, відповідно до яких здійснюється селекція, тобто знищення «непридатних». Але для цього тоталітаризм повинен мати у своєму розпорядженні значну кількість людей, яких можна було б для цього використати [13, ст. 101-106].

І тут «маси» зливаються із звичнішим значенням цього терміну: очевидною силою чисельності. Це становище займає центральне місце у твердженні Арендт у тому, що невеликі народи, навіть, якщо вони «вирощують» тоталітарні рухи, все таки здатні створити тоталітарний режим. Не здатні зупинити тоталітарного наступу, вони опиняються в більш традиційних формах диктатури. Такою була історія довоєнної Румунії, Португалії, Угорщини та Іспанії; у результаті тоталітарного правління чисельність населення значно скоротилася б, і, отже, знищило ці країни. У Росії, навпаки, велика чисельність населення уможлиблювала таку форму правління. У Німеччині воно теж було можливе, особливо, якщо врахувати той факт, що в роки війни Німеччина поширилася по всій Європі, вбираючи нові «елементи» у свою імперію. Перспективи тоталітарного правління в Індії та Китаї привабливі саме тому, що вони представляють майже невичерпний матеріал для накопичення енергії та техніки знищення людини для повного панування. У суспільствах із давньою традицією «зневаги до цінності людського життя» почуття надлишку мас не є чимось новим.

Таким чином, маси становлять дві життєві умови тоталітаризму. З одного боку, підтримують військових та прихильників тоталітаризму, а з іншого - забезпечують маси кількісно. Маси також є основою внутрішньої легітимності тоталітаризму, що можна розглянути як третю умову на додаток до попередніх двох. Тоталітарні

правителі по-справжньому популярні серед "мас". Арендт стверджує, що «ні московські судові процеси, ні знищення фракції Рема не були б можливі, якби ці маси не підтримували Сталіна та Гітлера». І вона рішуче заявляє, що тоталітарні правителі є лідерами мас, втілюючи перенесення масових якостей однією людиною чи елітою. Диктатура Гітлера, а також Сталіна ясно вказують на те, що «ізоляція атомізованих індивідів не лише забезпечує масовий фундамент для тоталітарного правління», але поширюється на владну структуру. Щоправда, люди, подібні до Гітлера і Сталіна, піднімаються з суспільства, «натовпу» соціальних невдах та аутсайдерів. Справді, тоталітарні лідери - це люди мас, які усвідомлюють, чого хочуть маси і на що вони здатні. Лідери мас розуміють, стверджує Арендт, що маси цінують не що інше, як фанатизм, єдине, що дає їм нерозбавлений сенс мети [7, ст. 70-80].

Аналіз Арендт має основне значення для тоталітаризму, та його легко недооцінити. Вона звертається до натовпу та маси, проте тоталітарні лідери такої уваги не вдоволюються. Можна припускати, що вона відводила Гітлеру та Сталіну маргінальне значення. Але реальна причина цього, швидше за все, полягає в тому, що лідери в більш загальному плані не є чимось «вищим» за маси, рухи або тоталітарну організацію; вони повністю залучені усередині них. У тоталітарному контексті той, хто говорить про рух чи маси, говорить про лідера у тому числі. Всі вони є частиною однієї й тієї ж освіти, що робить Арендт більш «соціологічною» порівняно з усіма тими соціологами, яких вона ненавиділа. Банальна ідея про те, що успіхи тоталітарних лідерів ґрунтуються на їхніх талантах зачаровувати, було, на її думку, абсурдним. Люди зачаровуються людьми, які схильні до чарівності. «Зачарованість слухачів - соціальний феномен, і чари Гітлера, що діяли на його оточення, треба розуміти, виходячи з конкретної «компанії», в якій він спілкувався з людьми», компанії, яка зачаровувалась «непохитною послідовністю», з якою він вимовляв кожне своє висловлювання. У середовищі, несприятливому для множинності думок і ворожому до розрізнення, люди плутають непохитну впевненість із спотвореною істиною. Альберт Шпеєр, який пише зі своєї тюремної камери Шпандау в грудні 1946 р., пропонує яскраві свідчення: у серпні 1939 р., коли Гітлер вже вирішив напасти на Польщу, стоячи на терасі свого будинку в Оберзальцберзі, він сказав, що цього разу

Німеччина має поринути у прірву разом з ним, якщо не переможе війну. Він додав, що проллється багато крові. «Як не дивно, ніхто з нас не був шокований цим зауваженням, ми відчували себе якимось піднесеними долею таких слів, як «війна», «загибель», «безодня». У будь-якому разі я чітко пам'ятаю, що коли Гітлер це сказав, я не думав про нескінченні біди, які він мав на увазі, але думав про велич історичної години» [33, ст. 77-88].

Арендт була дуже чутлива до сили тоталітарної риторики або «стилю», як вона це називала. Пророча впевненість, стверджує вона, глибоко приваблива для всіх тих у «суспільстві», хто або думає однаковим чином, або надає перевагу догмі «хаосу думок». Лідер та маси мають також іншу особливість - цинічність. Лідер цинічний, тому що він свідомо займається «грою обману», прагнучи дезорієнтувати своєю брехнею всіх тих, хто може протистояти йому. Щодо мас, вони і довірливі, і цинічні водночас. Досвід схиляє їх вірити всьому та нічому; вони припускають, що все можливе, і, що ніщо не вірне. Маси незворушні раптовими змінами політичного розвитку, наприклад, радянсько-німецького пакту, оскільки вважають подібні події доказом геніальності їхнього лідера. Брехня - просто свідчення блискучих цілей лідера, які, будучи «спланованими на віки вперед», виключаються з перевірки безпосереднього досвіду.

Маси пронизують кожен рівень аналізу Арендт. Вони становлять основну частину руху. Тоталітарні лідери сходять із натовпу та втілюють маси. Маси займають чільне місце навіть у орендарському обговоренні концентраційних таборів. Вона стверджує, що табори надають стражам та керуючим яскраве уявлення про те, що може бути за тоталітарних умов. «Цим людям тоталітарне пекло доводить тільки те, що людська влада незрівнянно сильніша, ніж вони будь-коли наважувалися думати, і що людина може здійснити пекельні фантазії без того, щоб небеса опустилися на землю, а земля розкрилася». Правда, Арендт не згадує маси конкретно, але згадує, що сучасні маси від мас попередніх століть відрізняються «втратою віри в Судний день»; «нездатні жити без страху і надії, ці маси притягуються до всього, що, здається, обіцяє їм рукотворний Рай, за яким вони сумують, і Пекло, якого вони

боятися». Вона каже, що вони є результатом «періоду політичної дезінтеграції», яка «раптово і несподівано зробили сотні тисяч людських істот безпритульними, позбавили їх держави, поставили поза законом і перетворили на знедолених, тоді як мільйони людських істот стали економічно зайвими та соціально обтяжливими через безробіття». «Тоталітарна спроба зробити людей зайвими відбиває відчуття власної надмірності на перенаселеній Землі» [6, ст. 182-190].

У першому виданні «Витоків тоталітаризму» Арендт не розбирає далі це становище. Друге видання 1958 р. роз'яснює його із включенням нового розділу «Ідеологія та терор: нова форма правління». Обговорюючи «базовий досвід», що забезпечує умови тоталітаризму, а також механізм, що пронизує його, Арендт протиставила тиранію і тоталітаризм. Життєвий досвід, що лежить в основі тиранії, сприяє її процвітанню, є політична ізоляція та безсилля; люди не можуть діяти спільно, щоб вплинути чи взагалі брати участь у політичних діях. Проте домашнє та сімейне життя, сфера праці та життя розуму залишаються значною мірою недоторканими, тобто просторами аполітичної свободи. Тоталітаризм набагато радикальніший, ніж тиранія; він руйнує суспільний простір та обмежує людей політично. Але сфера його діянь набагато ширша. «Ми знаємо, що тяжкий гніт тотального терору не залишає місця для такого роду приватного життя і, що примус тоталітарної логіки руйнує людську здатність до досвіду і думки, так само вірно, як і його здатність до дії». Відповідністю до терору та ідеології є «одинак у сфері міжлюдського спілкування». Або, як вона стверджує, тоталітарне панування - це нова форма правління, яка «спирається на самотність, на досвід тотального відчуження від світу, досвід, що належить до найглибших і безвихідних переживань людини». Арендт продовжує: «Самотність як умова для поширення терору, цієї сутності тоталітарного правління, і для переважного впливу ідеології чи вбивчої логічності, що підготовляла майбутніх катів та жертв терору, тісно пов'язана з втратою ґрунту під ногами та відчуттям своєї непотрібності, що стала вразливим місцем сучасних мас з початком промислової революції і набула особливої гостроти з настанням імперіалізму наприкінці минулого століття та катастрофою політичних інститутів, соціальних традицій у наш час. Втратити ґрунт і міцне коріння - значить не мати свого

місця у світі, визнаного та гарантованого іншими; бути непотрібним означає зовсім не належати до світу» [3, ст. 212-219].

У свою чергу, самотність означає, що люди втрачають почуття реальності, те, що залежить від наших взаємодій з іншими, які можуть підтвердити точність нашого чуттєвого сприйняття і навіть ідентичності. Самотність - це не те саме, що відчуженість, бо людина все ж таки здатна пробуджувати в думках діалог з іншими людьми, а також самою з собою. Самотність, на відміну від усамітнення, - це відчуття відмови, відсутності спілкування, відчуження від інших. Логічне міркування є доповненням до самотності, тому, що самотня людина, позбавлена реальності, здатна до «додумування всього до найгіршого» а це завжди призводить до найгірших можливих висновків [30, ст. 140-144].

Що ми можемо вивести із цього загального обговорення мас? Почнемо з того, що маси в жодному разі не ідентичні масовому суспільству. У своєму лексиконі «масове суспільство» відноситься до суспільства споживання, в якому розвага - це спосіб фізичного розслаблення, який є частиною «метаболізму людини з природою», що зайняло центральне місце у житті людей. Умовно кажучи, «масова культура» є неправильним феноменом. Сама культура вбирає вічне, те, що захоплює нас духовно. Індустрія розваг, навпаки, пропонує достаток миттєвих речей, єдина мета яких - стимулювати наш апетит до відволікання та ефемерного задоволення. Масове суспільство поглинає свої продукти - фільми, книги і т. д. - багато в чому так само, як напої чи їжу. Критерії, за якими воно оцінює товари, є новизна, свіжість та «крутість» (як ми сказали б сьогодні). І оскільки масове суспільство нав'язливо орієнтоване на споживача, воно позбавлене можливостей турботи про світ: руйнується все те, чого воно торкається. «Маси» - це щось зовсім інше, не будучи синонімом сучасного суспільства. Вони, як ми бачили вище, є наслідком колективного нещастя: економічної та політичної катастрофи чи навмисного державного примусу. Саме Європа, а не Сполучені Штати призвела до появи великої кількості мас. Інші аспекти мас Арендт у своїй роботі не зачіпає, проте особливої уваги заслуговує одна «аномалія» та двозначність.

Аномалія така. Коли Арндт обговорює нацистський рух і режим, як виноски наводяться висловлювання самих акторів, чи це головний герой, критик чи свідок. Вона значною мірою використовує первинну літературу, в якій людям дозволено говорити від свого імені. Цитуються також слова Гітлера. Цитуються представники тоталітарної еліти, зокрема Йозеф Геббельс, Генріх Гімлер і навіть Ернст Рем. Слова Давида Руссе, Ойгена Когона і Бруно Беттельгейма є свідченням Нюрнберзького процесу. З іншого боку, вердикт Арндт про маси не обґрунтований. Вона не надає емпіричних доказів її жорстким заявам про «менталітет мас», але покладається натомість на вчених, таких як Гюстав Лебон, або на біографів Гітлера, таких як Конрад Хайден, наприклад [7, ст. 87-94]. Наявні матеріали, які вона могла використовувати під час написання роботи, - інтерв'ю, опитування, дані вуличних спостережень - не розглядаються важливими на її думку.

Щодо двозначності: Арндт визначає маси як атомізований шар «повністю ізольованих» людей. Проте, в інших контекстах вона характеризує людину з маси так: «він не був ні богемою, як Геббельс, ні сексуальним злочинцем, як Штрейхер, ні напівпомішаним, як Розенберг, ні фанатиком, як Гітлер, ні авантюристом, як Герінг. Він довів свої чудові здібності до організації мас для здійснення тотального панування, просто припустивши, що більшість людей - не богема, не фанатики, не авантюристи, не сексуальні маніяки, не схиблені і не соціальні невдахи, але насамперед і найбільше власники робочих місць, тобто добродішні сімейні люди». У одному з уривків вона продовжує: «Обиватель - буржуа, відірваний від свого класу, атомізований індивід, породжений розпадом буржуазного класу як такого. Масова людина, котру Гімлер організував для найбільших масових злочинів, коли-небудь скоєних в історії, має риси обивателя, а не колишньої людини натовпу і буржуа, яка серед руїн свого світу ні про що так не турбувалася, як про свою особисту безпеку, готова з найменшого приводу пожертвувати всім - вірою, честю, гідністю. Виявилось, немає нічого легшого, ніж зруйнувати внутрішній світ і приватну мораль людей, які не думають ні про що, крім порятунку своїх приватних життів».

Як так склалося, що людина натовпу, яку Арендт зобразила самотньою і несімейною, є буржуазним обивателем, для якого сім'я та власність є найвищими цінностями? У першому випадку людина натовпу втратила всі соціальні вузли; у другому - лише його класове становище. Плутанина посилюється, коли Арендт пише про дипломовані відмінності серед членів партії і зазначає, що «прості члени нацистського чи більшовицького руху ще належать за багатьма параметрами до оточуючого світу. Їхні професійні та соціальні зв'язки ще не абсолютно детерміновані партійним членством, хоча вони й можуть усвідомлювати - на відміну від простих співчуваючих, - що у разі конфлікту між їхнім партійним боргом та їхнім приватним життям, вирішальним буде партійний борг» [24, ст. 99-104]. Ймовірно, ці члени партії мають маси, які організували рух. Але сам факт, що «конфлікт» може виникнути між професійними та соціальними відносинами, з одного боку, і партійною відданістю, з іншого, передбачає звичайне життя, яке в інших контекстах, Арендт заперечувала. Маргарет Канован, яка наголошує на цій двозначності, вважає, що Арендт пропонує дві причини тоталітаризму при тому, що тільки одна посиляється на маси. Однак термін «маси» використовується в обох контекстах. Теоретична проблема цього очевидна. На відміну від таких термінів як «статусна група» або «клас», які за визначенням відносні, «маса» стає гомогенізуючим «кулаком». Якби маси існували поряд із класами, тоді, принаймні, хтось із них отримав би аналітичну відмінність. Шляхи масовості можуть бути множинними, але ідея диференційованої маси неоднорідна. Неоднорідність передбачає розшарування, маючи на увазі класи та класи класів. «Маси» - це не просто концепція, призначена для роботи з множинними верствами суспільства, особливо з тими, які здаються суперечливими: конформістська людина натовпу, яка ставить сім'ю і власність вище за всі інші інтереси, з одного боку, і фанатичної, ізольованої та розпорошеної людини, з іншого [6, ст. 198-207].

Чому ж тоді Арендт поєднує обидва типи людей в одну групу? На мою думку, причиною цього є неможливість пояснити народну підтримку націонал-соціалізму лише в рамках одного класу. Вона мала рацію. Краще було б сказати, що підтримка націонал-соціалізму не знала класової власності. Зрозуміло, позиція Арендт

відрізнялася від позиції Теодора Гейгера, Зігмунда Нойманна, Гарольда Лассуелла, Йоахіма Феста та Карла Дітріха Брахера, які стверджували, що «фашизм» був загалом дрібнобуржуазним рухом. Маса охоплюють більше ніж дрібна буржуазія. На жаль, її масовий редуccionізм настільки ж проблематичний, як і редуccionізм класу, який вона не визнавала. Розглянемо таке твердження: «Маса, на відміну від класів, бажають перемоги та успіху як таких, у їх найбільш абстрактних формах; вони не пов'язані один з одним тими особливими колективними інтересами, які б вони відчували суттєвими для їхнього власного виживання у вигляді групи, і які вони могли б тому відстоювати навіть перед переважаючими силами. Для них важливіша перемога безвідносна і успіх, незалежний від того, що робиться, ніж якась конкретна справа, здатна принести перемогу, або особливе підприємство, що обіцяє успіх» [3, ст. 155-161].

Цей портрет вражає тріумфом філософії над історією. Реальність була набагато складнішою. Річард Гамільтон показує, що підтримка виборів у Націонал соціалістичну німецьку робітничу партію (НСРП) помітно відрізнялася залежно від релігійних конфесій, наприклад, у селах та невеликих містах, протестанти були прив'язані до націонал-соціалізму, тоді як католики переважно виступали проти. В результаті аналізу голосування чотирнадцяти найбільших міст Німеччини, Гамільтон також встановив, що підтримка Гітлера на виборах дуже корелювала з добробутом людей. Наприклад, у Гамбурзі, де партія отримала третину голосів на виборах у липні 1932 р., найбільше за нього проголосували три найкращі квартали (від 41 до 48%), тим часом як багата заміська громада дала націонал-соціалістам 54% своїх голосів.

Майкл Манн приходять до аналогічних висновків із дещо іншим акцентом. «Фашизм», дійсно, мобілізував людей усіх класів: військових, працівників державного сектору, юристів, викладачів, лікарів та ін., зокрема, ельзаських німців, етнічних німців з Польщі та інших східних районів. Багато хто був позбавлений даху над головою або потрапив у табори біженців. Вони були озлоблені та ідеологічні. Виходячи з цього, Манн стверджує, що антисемітизм був частиною ширшого етнічного імперського ревізйонізму, який проводили люди, які вважали себе

жертвами. Біографії самих злочинців схожі з біографіями нацистів. Вони не були «звичайними людьми» або звичайними буржуазними робітниками, але людьми, які з Першої світової війни брали активну участь у вуличних боях, виконували поліцейські обов'язки та програму евтаназії. Чимало їх були «закоренілими нацистами». До цього 30% були членами загонів Фрайкорпс [22, ст. 88-96].

Розділ 3. Специфіка тоталітарної пропаганди та ідеології

3.1 Ідеологія тоталітаризму

Згідно з позицією авторки «Походження тоталітаризму», усі політичні аспекти притаманні ідеології, на практиці проявляють себе тільки в умовах тоталітарних режимів. Ідеологія постає як певна логіка реалізації самої ідеї. Предметом ж ідеології є Історія, до якої власне застосовується ідея. Але самим результатом застосування ідеї, є не утвердження тих процесів, котрі вже є, а стимуляція того процесу, який перебуває на стадії постійного розвитку і змін. За твердженням Арендт, ідеологія йде вслід тому курсу подій, при якому різні події могли б підпорядковуватись тому ж «закону», що і логіка реалізації цих «ідей». За рахунок цієї логіки, сама суть ідей та ідеологій ставить собі на меті знати таємниці всього історичного процесу, а саме секретів минулого, проблем теперішнього та невідомості майбутнього. Так виходить, що рух історії і сам логічний процес даного поняття відповідають одне одному, таким чином усе навколо само собою відбувається, не беручи до уваги різні відхилення від логіки ідеї. Оскільки логіка керується методом дедукції, то саме дедукція здатна пояснити усе розпочате [26, ст. 67-73].

Мислення побудоване на ідеології, переважно схильне ігнорувати досвід, бо воно керується тим, що поза реальністю людини, котра має п'ять органів чуттів, існує й паралельна реальність, котра вимагає того шостого чуття, і таким органом чуття і постає ідеологія. Цей шостий орган чуття виникає внаслідок чогось первинного, сенс якого полягає у відмежуванні мислення від досвіду, у залученні до пояснення подій, якими б банальними вони не були, та у беззастережному прийнятті секретних

мотивів, які начебто за ними приховуються. Саме цю рису мислення під впливом ідеології, тоталітарні режими намагаються насадити під виглядом різних прихованих мотивів та політичних змов потенційних ворогів [21, ст. 222-228].

Так виходить, що ідеологія самотійно не здатна змінювати реальність, вона намагається відділити ідею від досвіду за допомогою різних методів. Мислення, котре підпадає під ідеологію, впорядковує факти, таким чином віддаючи їх логічному процесу, а також прийняти вважати за аксіому думку, що все наперед вже визначене. Такий метод осмислення надає речам більшої логічності та прогнозованості ніж це є насправді. Характер прийняття рішень Гітлера та Сталіна підходять під дану методіку. Таким чином, Сталін та Гітлер усіх, хто не підтримував ідеологію, автоматично зараховували до ворогів держави. Логіка полягає у тому, що ніби потрібно видалити опозиційну складову для блага реалізації Природи та Історії [23, ст. 134-137]. На думку Ханни Арендт, відмінність тоталітарних ідеологій від своїх попередниць полягає у тому, що основний акцент робиться не так на класовій боротьбі та перевазі робочого класу, чи домінації своєї раси, як на дотриманні логічного процесу, котрий старається просувати тоталітарний режим. Сталін стверджував, що не його мистецтво риторики, а саме логіка ідеї Леніна, чинила найбільший вплив на суспільство. Згідно Марксу, уся потуга криється не суто у самій ідеї, а у її логічному процесі, котрий з надпотужною силою сковує людину у своїх принципах та переконаннях, котрі у свою чергу вже нереально порушити. Людина починає підпадати під силу цієї логіки ідей, в результаті відмовляючись від своїх колишніх принципів, бо вони вже сприймаються як хибні домисли. Найсильнішим аргументом, котрий використовував Сталін, Ханна Арендт вважала наступне переконання: ви не зможете вимовити А, при цьому не сказавши Б, В, і так доки не прийдете до кінця алфавіту. Тут і проявляє себе вимушена сила логіка, котра появляється через страх людини вступити у внутрішній конфлікт. Цей страх був настільки сильним, що люди під час масових репресій признавались у тих речах, котрих навіть не робили.

Арендт відмічає, що сам тоталітаризм не тільки діє на громадянина зовнішньо за допомогою органів влади. Він діє і внутрішньо на свідомість, завдяки пропаганді своєї ідеології, котра мобілізує, спонукає маси виконувати поставлені цілі та нові виклики. Успіх тоталітарного режиму полягає у покірності своїх прихильників, щоб вони продовжували йому служити, навіть коли режим йде проти них самих. Комуністи, котрих ув'язнили, виключили з партії, зберігають вірність ідеї і визнають свої провини, готові допомагати своїм кривдникам і самі просять про смертну кару, бо хочуть заглибити свою провину, котра несумісна із почесним статусом комуніста. До прикладу, на судовому розгляді справи Бухаріна члени ЦК, котрі його звинувачували, ставили йому за провину те, що він був не достатньо жорстоким, не міг не співчувати ворогам партії [5, ст. 111-115].

Інша специфіка тоталітарних режимів полягає у безмежному возвеличенні свого вождя, ставлячи його по суті в один ряд з якимось божеством, при цьому це захоплення доволі легко може раптово щезнути і перейти до забуття, чи навіть зневаги. До прикладу Сталін, котрий створював свій образ навколо сакральних поглядів Леніна, а потім присвоївши собі його здобутки, попри створення власного культу вождя, поширення пропаганди та партійну боротьбу, був холоднокровно розкритикований своїми наступниками, котрі при цьому не принижували важливості образу Леніна. Аналогію можна провести і з Гітлером, образ якого був фанатично підтримуваний його прихильниками, проте після поразки нацистської Німеччини, його одразу ж безцеремонно забули, не беручи до уваги окремі невеликі групи неофашистів [19, ст. 79-84].

3.2 Перша світова війна і пропаганда – основа виникнення тоталітарних режимів

Ханна Арендт вважає, що тоталітарні режими виникають внаслідок дуже специфічних обставин, вона акцентує свою увагу на розгляді тих фатальних процесів в європейській історії, які призвели до погіршення морального стану населення і формуванню нового стійкого типу свідомості. Саме такий стан населення був на руку різним політичним пройдисвітам, котрі у свою чергу прагнули підкорити маси під

себе і зробити їх інструментом своєї влади. На думку американської дослідниці, поява італійського фашизму, німецького нацизму та радянського більшовизму, була спричинена через результат реакції на події після Першої світової війни. Подібно до професійного підходу російських революціонерів, котрі перетворили Революцію у своє життєве покликання, майбутні лідери тоталітарних рухів Західної Європи перед початком своєї політичної діяльності пережили ряд особистих криз, таким чином вони самі змінили свій життєвий ритм та піддали під нього широкі маси, заставивши усіх підкоритись характеру новостворених тоталітарних рухів.

Насамперед світова війна, а також загальна мобілізація викликала у багатьох людей, котрі на той момент були під впливом шовіністських настроїв, почуття піднесення патріотизму та служінню ідеям. Гітлер і багато йому подібних покидьків хвалили Бога, коли загальна мобілізація кинулась по всій Європі внаслідок початку Першої світової війни. Вони навіть не засуджували себе за те, що самі легко пристали на шовіністську пропаганду. Декадентська еліта з радістю приймала участь у війні, з думкою, що вся її культура та наука буде в пошані [18, ст. 122-127]. Томас Манн зазначав, що війна постала скоріше як покарання ніж очищення. Ці яскраві прояви нігілізму, невдоволеність лицемірством та гуманізмом довоєнного часу знайшли себе у творчості Ніцше, Сореля, Рембо, Лоуренса, Марло, Юнгера, Блока та багатьох інших представників довоєнного європейського декадансу. Але ще сильніше себе знаходила така філософія у військового покоління, котре вертаючись з фронту, сподівалось на перелом старого світового порядку та згасання нікчемних ліберальних цінностей. А солдати, котрі чотири роки терпіли жахи війни безпосередньо на собі, так і не стали пацифістами. Разом з тим вони і не забули, що війна через постійний ризик втратити своє життя, поширювала постійне почуття того, що ти лише нещасна окрема одиниця в морі смертної маси. Сама ж війна із своїм смертельним настроєм, котрий всіх зрівнював між собою, була лише підготовкою до перетворення класового суспільства в організацію соціальних мас [22, ст. 189-195].

Зрештою, Арендт наголошує на тому, що в цій атмосфері, котра нависла над післявоєнною Європою, не появилася жодна нова ідея, жоден мотив, все це виникало

вже у минулому. Появі різних антигуманістичних гасел передували принципи імперіалістичної еліти, згідно з якими законом світу є боротьба всіх проти всіх, а загарбання територій переросло у певну психологічну потребу, і таким чином людині нічого не лишається як не підкоритись цим тенденціям. Буржуазія доволі легко сприйняла саму ідеологію тоталітаризму, бо виявляла до неї своє захоплення, а от ключова ланка тоталітарних режимів, тобто народні маси, підтримали такий режим внаслідок застосування на них пропаганди. Тоталітарна пропаганда побудована таким чином, що функціонує в основному за рахунок нав'язування можливості застосування терору, а також проникає глибоко в свідомість людини, як зсередини, так і ззовні, шляхом примусу. Наприклад, коли Сталін вирішив змінити історію Жовтневої революції, її оновлена версія з пропагандою у «Короткому курсі історії ВКП(б)» розроблялася разом з вилученням всіх старих книг і документів, знищенням як їх авторів, так і їх читачів. Нацисти ж у свою чергу, знищували, або кидали до концтаборів вагому частину польської інтелігенції, мотив полягав у підтвердженні шовіністської тези про відсутність інтелекту у поляків. Сталінська пропаганда погрожувала не згідним з її політикою громадянам бути стертими і розчавленими зі сторінок історії за допомогою терору, а нацистська пропаганда наводила страх на населення, наголошуючи на болячих наслідках через зневаження вічних законів людської природи. Отже, чим більше люди зможуть дотримуватись законів природи, тим більше вони зможуть відповідати життєвій основі, і тим сильнішими будуть їхні подальші успіхи. Десь в такому напрямку і мислив Сталін: якщо неухильно дотримуватись законів Природи та Історії, тоді можна впритул наблизитись до реалізації логіки матеріалістичної діалектики; чим міцнішим буде розуміння принципів діалектичної логіки, тим більш ймовірно можна буде досягти значних успіхів в історії розвитку [28, ст. 150-156].

Іншим улюбленим методом тоталітарної пропаганди, який часто використовували її лідери, є пророцтво, котре здатне само себе здійснити. Сам ефект такого пророцтва можливий за наявності певного пророка, котрий бачить наперед події та їх пояснює, він наголошує, що вони мають неодмінно відбутися через логіку природних законів, через неминучість класової боротьби. Наприклад Гітлер,

виступаючи в Рейхстагу в 1939 р., заявив, що він вимушений здійснити ще одне пророцтво: якщо єврейські фінансисти спровокують своїми діями європейські народи розв'язати світову війну, то результатом такої ситуації має стати винищення євреїв по всій Європі. Таким ж пророкуванням займався і Сталін, особливо коли у 1930 р. своїм виступом на пленумі ЦК більшовицької партії, відніс лівих і правих до представників «вмираючих класів». Логічно, що за таким гострим вердиктом, наступною на черзі мала стати смерть. Як тільки були винищені жертви, пророцтво забезпечило себе запланованим алібі: сталося те, що і мало статися. Закони історії по ідеї мають призвести до зникнення експлуаторських класів та їх ідеологів, так і за логікою Гітлера, закони природи неминуче з часом приведуть до винищення абсолютно усіх демократів, євреїв та інших представників неповноцінного населення [3, ст. 200-208].

З боку Ханни Арендт, яким би не був тоталітарний режим всякий тоталітарний, навіть у його латентних проявах, здатний масово поширювати свої принципи. І хоча Сталін боровся за свою одноосібну владу, він хитро просував ідею побудови соціалізму в окремо взятій країні, насправді він ніколи не відкидав так звану «перманентну революцію» за Троцьким. Для гітлерівського режиму, вважає авторка «Витоків тоталітаризму», аналогом більшовицької концепції «перманентної революції» стало поняття «расова селекція», котра повинна перебувати завжди у русі, і яка вимагає безперервної радикалізації норм, по яких відбувається природній відбір, тобто винищування непридатних.

Американська дослідниця виділяє те, що прагнення до всеосяжної влади над всім людством, знищення всього антитоталітарного, що є у соціумі - це невід'ємна риса притаманна тоталітарним режимам. Якщо така ідея не буде розглядатись як подальша перспектива майбутнього, то в такому випадку тоталітарний режим приречений на застій, або ж втрату своїх попередніх досягнень. Коли тоталітаризм є при владі, то він намагається використати, по можливості, увесь адміністративно-управлінський ресурс держави задля встановлення світового панування, в цьому і полягає його політика. Задля хорошої реалізації своєї мети, для остаточного

встановлення тоталітаризму всередині країни, або у співдружніх державах, тоталітарний режим використовував секретну поліцію як контролера соціальної реальності, концтабори як лабораторії для дослідів, котрі займаються приниженням людської гідності і перетворюють усе найкраще в людині у сміття. Кінцевим напрямком тоталітарного режиму постає не так деспотична влада над людиною, як створення умов, при яких людяність стає зайвою. Тоталітаризм застосовує відверту брехню, при цьому пригнічує увесь набутий людський досвід бачення світу та спрощує все до ідеологічних поглядів з метою перекрутити, переписати історію. Наприклад, хибна установка про те, що всі євреї – брудні волоцюги, стає правдивою, якщо вона оголошується офіційним друкарським органом СС Das Schwarze Corps. Аналогію можна провести із твердженням про те, що Троцький був головнокомандувачем Червоної Армії, такий факт в радянських підручниках подається як відверта брехня, та й взагалі радянській пропаганді властиво видавати бажане за дійсне, а небажане за недійсне [29, ст. 95-101].

3.3 Антропологічні умови можливості тоталітаризму

У книзі «Vita activa, або Про діяльність життя» Арендт ставить запитання: якими є людські якості і що означає «бути людиною»? Прагнучи пояснити їх, Арендт продовжує розробляти свою центральну тему - досліджувати тоталітаризм, цього разу звертаючись до антропологічних умов його можливості.

Люди - представники виду, якому життя на Землі дано за певних умов. Фактом народження, людина залучається у світ, по-перше, з природної необхідності і, по-друге, у світ, існування якого залежить від доброї волі та згуртованості людей у ньому. Вона входить у цей світ за допомогою мови та дії. Основні форми діяльності - це праця, виготовлення та дія. Праця - діяльність, що забезпечує біологічне виживання; виготовлення - діяльність зі творення штучного світу речей, що оточують людину. Дією ж є діяльність, яка розгортається у просторі людських відносин та відтворює їх. Ця область, через те, що людина перебуває в ній разом з іншими людьми, є «серединним простором будь-якого взаємospілкування», в якому система зв'язків живої дії та розмови формує тканину міжлюдських зв'язків. Знаходження

індивіда серед безлічі унікальних істот, однакових і в той же час різних, засвідчує «людську різноманітність, яка полягає в тому, що істоти неповторно різноманітні і від початку до кінця знаходяться в оточенні собі рівних» [16, ст. 133-140].

Щоб наповнити конкретно-історичним змістом свої теоретичні конструкції, Арендт звертається до грецького полісу як зразку, у якому повною мірою реалізований потенціал «взаємної дії та розмови». «Політична сфера в сенсі греків ... виникає безпосередньо через товариську співучасть в словах і справах. Світ грецького поліса - це простір, де люди, поетизуючи велич людських звершень, розповідають про своє життя, представляють перед публікою свої історії. Створений Арендт образ грецького полісу покликаний затвердити центральну думку, що сфера саме грецької публічності, інакше кажучи, область політики як вирішення загальнополісних справ та проблем, об'єктивно була і сприймалася греками як та арена, на якій людина могла діяти і часто фактично діяла найбільш вільно, спонтанно, творчо, активно.

Порівнюючи особливості політичного процесу в античності та Новий час, Арендт задається питаннями: які зміни відбулися з ціннісним змістом політики та чим вони були зумовлені? Вона досліджує трансформацію аристотелівського терміна *bios politikos* у римлян і через них - у середньовічній філософії і далі в інтелектуальній традиції Нового часу, піднесення економічної складової у простір публічності, що перетворює новочасний політичний простір у безликий світ класів, у якому конформізм стає найвищою добродією, пов'язаною з дисциплінарними санкціями, все це змінює людську взаємодію. Арендт досліджує шлях, яким у публічну сферу входить насильство, і політика з дії перетворюється на інструмент досягнення певної мети чи обслуговування приватного інтересу. Арендт вказує на наростання відчуженості людини від політичного життя. Відчужені, політично неактивні індивіди - це ті маси, які у умовах руйнації класової структури суспільства сприяють встановленню тоталітаризму [11, ст. 84-89].

Тоталітаризм став можливим у результаті зведення діяльного життя людини до виготовлення та відчуженої праці, зведення людських відносин до функціональної взаємодії виробників та власників товару, де товаром стає та робоча сила, зникає дух

публічності, людська взаємодія у просторі, де все з політичного перетворюється на соціальне.

Розділ 4. Політика терору: значення організації, влади та націоналізму

4.1 Проблема тоталітарної банальності зла

Тоталітарні режими застосовують терор та примус навіть при умові досягнення своїх основних цілей. А де насильство стає вже просто неприхованим, там можна вже і не застосовувати пропаганду. Ханна Арендт відмічає, не дивним є той факт, що кульмінаційним моментом тотального панування над людиною виступає концтабір. Така установа в межах тоталітарної логіки є цілком оправданою, бо вона бореться проти, за тоталітарним трактуванням, виродків суспільства, отже її діяльність є закономірним процесом. Концтабір не тільки руйнує прояви індивідуальності і перетворює усіх в примітивну масу, але й намагається налаштувати репресованих один проти одного, таким чином максимально усамітнивши кожную людину. Ізоляція має вигляд безвихідності, в неї намагаються заплести людей у випадку, коли їхня політична сфера руйнується, таким чином унеможлиблюється їхня діяльність в ім'я досягнення спільних цілей. Коли під загрозу підпадає можливість людини долучитися до творення суспільної моделі світу, то сама ізоляція набуває найжорстокіших форм. Якщо в рамках тоталітарних понять будь-яка суспільна діяльність перетворюється на роботу, то в концтаборі єдиною роботою стає забезпечення власного існування, виживання. Сама руйнація індивідуальності є завершальним етапом на шляху забезпечення остаточного панування, при якому людина втрачає свій природний образ і перетворюється на щось схоже із твариною, в щось позбавлене життєвої енергії. Абсолютна незахищеність людини від тоталітарного свавілля є результатом втрати зв'язку між злочином та покаранням, ототожненням праці до позбавленого будь-якого сенсу заняття, все це ставить хрест на життєдіяльності людини. Цей жахливий механізм був спроможний ефективно діяти завдяки особам, котрі ним керували, символічною постаттю тут став образ Адольфа Ейхманна. У травні 1960 р. він був затриманий на території Аргентини агентами секретних служб Ізраїлю, а в квітні 1961

р. над ним почався відкритий судовий процес, на якому за запитом редакції журналу Нью Йоркер була присутня і Ханна Арендт, що випустила згодом на основі опублікованих судових репортажів свою знамениту книгу «Ейхманн в Єрусалимі». Суть цього твору багато в чому продовжує, розвиває ідеї, розпочаті у «Походженні тоталітаризму» [17, ст. 172-177].

У цій праці Ханна Арендт принципово наголошує, що нацистська злочинність не повинна наводити асоціації і з вже звичним правопорушенням, таким чином образ тотального зла не має набувати пояснень за допомогою загальнодоступних, зрозумілих мотивів. Але й з цього поняття, під яким фігурує тотальне зло, не так вже й легко розкрити усі мотиви, розтлумачити причинну суть злочинів, до яких вдавався тоталітарний режим. Ханна Арендт на початку своєї книги, акцентує свою увагу на тому, що Адольф Ейхманн, а також його прибічники, є чимось новим у злочинному світі. Особливість цих злочинців полягає у тому, що вони чинять свої злочини при таких обставинах, які унеможливають здатність відчувати, що вони в цей момент чинять зло.---- Американська дослідниця не хоче сказати, що Ейхманн не усвідомлював того, що він посилав на смерть мільйони людей, розуму йому вистарчало. Навпаки, він був дуже спритним і винахідливим у своїй роботі: він здійснював депортацію мільйонів євреїв, посилав їх на відверту смерть, в той час як залізниця була просто перевантажена ешелонами військового призначення. Однак це не означає, що Ейхманн був відвертим збоченцем, або уособленням чогось демонічного. Згідно з Ханною Арендт, особистість Ейхманна не підпадає під категорію однозначного антисеміта, явного садиста чи демонічного фанатика, і взагалі якісь глибокі ідеологічні переконання були далекі від його свідомості. Мотиви, що керували його вчинками, лежать на поверхні та були навіть надто банальними: все, чого він хотів досягти у своїй роботі, яку робив не зі страху, а по совісті, - це просунути по сходах професійної кар'єри, догодити вищому начальству і показати колегам по службі, що він здатний виконувати доручену йому роботу так само надійно та ефективно, як і вони. Саме цей наголос на банальності мотивів, дій та вчинків одного з головних винуватців знищення мільйонів безневинних людських життів, підштовхує читачів книги Ханни Арендт «Ейхманн в Єрусалимі» поставити

під сумнів переконання, що глибоко вкоренилося щодо відповідності між масштабом злочину та ступенем жахливості особистості злочинця. Якими б жахливими не були результати дій Ейхманна, сам він не був чудовиськом, хоча, як зазначає Ханна Арендт, підсудний страждав на певну нездатність формулювати самостійні судження. Чим більше його слухали, тим очевиднішим ставало, що його нездатність говорити тісно пов'язана з його нездатністю мислити, тобто мислити з позиції іншої особи. Було неможливо спілкуватися з ним не тому, що він брехав, а тому, що був захищений надійним самозахистом проти слів та присутності інших, а значить, і проти самої реальності [1, ст. 166-180]. У своїх подальших спробах роз'яснити банальність зла, Ханна Арендт знову повертається до нездатності Ейхмана мислити та формулювати власні судження. Вона була переконана у тому, що ця неефективність, нездатність мислити з позиції іншого, може завдати набагато більшої шкоди ніж усі банальні інстинкти, котрі вірогідно притаманні людині. Фактично в цьому полягав урок, який було дано в Єрусалимі.

Цю ж нездатність мислити, що тягне за собою не брати на себе відповідальність за власні дії, Ханна Арендт бачить не тільки у прямих виконавцях, а й у вільних чи мимовільних співників СС - лідерів єврейських громад. Серед невиданих текстів дослідниці тоталітаризму є чернетка відповідей на запитання одного з журналістів, який цікавився тим, коли ці лідери могли б закликати єврейське населення до опору. Вона відповіла, що ніколи не існував момент, коли лідери громад могли б вимовити «перестаньте співпрацювати та боріться». Опір, який мав місце, був рідкісним і означав тільки одне: ми не хочемо такої смерті, ми хочемо померти з честю [14, ст. 80-86]. Питання про співпрацю, безсумнівно, є делікатним питанням. Звісно, що існував момент, коли єврейські лідери могли б сказати: ми більше не співпрацюватимемо і спробуємо зникнути. Цей момент міг би наступити, коли нацисти просили цих лідерів, вже повністю поінформованих про те, що означає депортація, підготувати списки осіб, що переміщуються. При цьому нацисти вказували їм кількість та категорії осіб, які депортуються до місць смерті, але кого відправити, а кому надати можливість вижити, вирішувало саме єврейське

начальство. Іншими словами, той, хто співпрацював з нацизмом, у певний момент перетворювався на господарів життя та смерті.

Попри думку деяких єврейських лідерів, які виправдовували свій колабораціонізм із нацистами тим, що їхня співпраця була все ж таки краще, ніж віддача геноциду на відкуп СС, Ханна Арендт вважає, що було б набагато краще залишити самим нацистам керівництво з організації вбивства, як, наприклад, це зробили деякі єврейські лідери, які віддали перевагу саботажу і навіть самогубству виконанню нацистських наказів. Для підтвердження своєї думки Арендт цитує Р. Пендорфа, який писав, що без співпраці з жертвами було б майже неможливо, щоб кілька тисяч осіб, більшість із яких працювали в офісах, ліквідували б багато сотень тисяч людей. Не лише співпраця з жертвами, а й моральна відповідальність так званих «глядачів», мовчазної більшості німецького населення, чия поблажлива співучасть була невід'ємною передумовою здійснення злочинного рішення, тільки погіршувала трагічну долю в'язнів Освенціму та Дахау [27, ст. 122-129]. За словами Ханни Арендт, завдяки тому, що все передове суспільство так чи інакше підкорилося владі Гітлера, моральні норми, що визначають громадську поведінку, та релігійну заповідь «не убий», що впливають на совість, зникли. Однак відповідальність німецького народу за геноцид тоталітарного режиму, з погляду американської дослідниці, не означає перекладення провини на всіх німців за знищення шести мільйонів євреїв. Ханна Арендт відкидає концепцію колективної провини, бо «на практиці там, де всі винні, не винен ніхто».

4.2 Особистість в тоталітаризмі

Другий рівень моралі – особистісний. Арендт пов'язує його з лінією поведінки, заданою Сократом. Дослідниця часто звертається до фігури Сократа як героя платонівських діалогів та історичної особистості, що своєю поведінкою руйнував традиції моралі-етикету. Сократ підриває мораль-етикет, руйнує некритичне сприйняття будь-яких правил і норм, провокує людину на самостійне мислення, можливе лише на самоті і далеко від скупчень народу, а значить, виводить людину з життя, замикає на приватному та активує питання одиничності. Для Арендт

сократична мораль становить інтерес як засіб подолання моралі-етикету в ситуаціях, коли звичаї та усталені правила перестають працювати. У центрі її уваги опиняються сучасники, які через різні обставини не прийняли «новий порядок» Гітлера, вважаючи за краще зникнути або бути вигнаними з життя «добропорядного суспільства» Німеччини [12, ст. 176-181]. Передумови неприйняття вона вбачає в загальних ціннісних установках тих, кого Г. Стайн назвала «втраченим поколінням». Арендт описує ціннісні настанови цього покоління. Фіксує втрату як характерну рису покоління, Арендт включає до нього всіх тих, хто втратив щось у катаклізмах першої половини ХХ ст. Втраченими виявляються ті, хто народився у 1900-ті та 1910-ті роки, покоління, яке прийняло на себе репресії концтаборів, тягар іспанської громадянської війни чи московських процесів. Всі ці три хвилі «втрачених», що народилися у 1890–1920-ті рр., під час Другої світової війни стали єдиною групою, розділивши долю та переживання. Кинуті у вир неминучості війни, вони тому і виявилися втраченими, що потрапили в духовну пастку: виховані на цінностях попереднього століття, вони виявилися не готовими до катаклізмів, якими було сповнено їх час. Тільки *post factum* вони усвідомили, що можливість запобігти смерті мільйонів людей була опущена, так само як і можливість спрямувати суспільство в правильний напрямок історичного розвитку [17, ст. 144-148].

Посилаючись на Б. Брехта Арендт називає роки правління Гітлера «темними часами», проте піддається спокусі засвідчити їхню безпрецедентність, при можливості виносячи за дужки тоталітаризм як «жахливу новизну жахливості сучасності», залученої в загальний контекст культури. У збірці «Люди у темні часи» вона збирає нариси про своїх сучасників, які своїм життям втілили модель поведінки, задану Сократом. Збірник відкривається нарисом про Г.Е. Лессінге, мислителя ХVІІІ ст., якого Арендт вважає духовним сучасником втрачених поколінь, показуючи таким чином культурну вкоріненість традиції «загубленості». Вона пише про нього як про людину, яка «так і не знайшла гармонії з тодішнім світом і, мабуть, ніколи до неї і не прагнула - і все ж таки на свій власний лад завжди відчувала свій обов'язок перед світом». Арендт активно приваблюють гуманістичні ідеї Лессінга для опису духовної налаштованості своїх сучасників, людей її кола, які тонко відчували, що відбуваються

зміни, чули, що насувається тоталітаризм і майбутня війна. Уловлюючи духовний клімат часу, вони не могли знайти гармонії з сучасним світом і конфліктували з ним, йдучи у «внутрішню еміграцію». Арендт зазначає, що у темні часи з'являється особлива людяність, «прив'язаність до людей, що виникає з ненависті до світу, в якому з людьми поводяться не гуманно, яка незмінно проявляється серед гнаних народів та поневолених груп. Цю людяність Арендт закликає не плутати з лицемірністю, коли вчиняючи як усі члени «добропорядного суспільства», діяч прикривається застереженнями, рятуючи совість. Людство у темні часи виникає тоді, коли людина повністю усвідомлює свій обов'язок перед світом в умовах, коли «добропорядне суспільство» відкидає його, або він сам біжить у «внутрішню еміграцію». Арендт підкреслює, що реальність «внутрішньої еміграції» має не приватний характер, а виникає завдяки внутрішньому зв'язку зі світом, з якого людина виникла [31, ст. 43-50].

За Арендт, вигнання та втеча за таких обставин дають діячеві внутрішню силу, що міцніє в гоніннях та небезпеці. Ця особиста сила втікаючих - мужність. У книзі «Vita active» Арендт показала мужність як «кардинальну політичну чесноту» полісного життя. Воно з'явилося тоді, коли громадянин виходить із власної ділянки території, щоб долучитись до якоїсь авантюри, яка у свою чергу гарантує славу та соціальний успіх. Мужність не обов'язково включає у себе готовність взяти відповідальність за якусь ідею. Навпаки, мужністю вважається і саме рішення вийти з напівтемряви приватного життя в громадський простір. Мужність з'єднує втрачене покоління зі світом вчинків та промов, ініціативою, яку людина повинна розвивати та підтримувати, щоб мати змогу знайти себе у цьому світі та розпочати спільну світову історію [16, ст. 198-204].

Кульмінацією встановлення мужності у темні часи є питання: чому я не можу погодитись із «новим порядком»? Єдина вірна відповідь, яку дають герої робіт Арендт, при всіх варіаціях звучить наступним чином: тому що, прийнявши його і дотримуючись його норм, я перестану бути собою, втрачу себе. Пізніше Арендт назвала цю межу тих, хто відмовився від життя у темні часи тоталітаризму

«безсиллям», помітивши, що для такої відмови потрібна була добра воля і тверда віра, оскільки вони мужньо дивилися в обличчя реальності, відмовившись ховатися за заспокійливими ілюзіями. Мужність відмовитися від участі у злочинних справах тоталітаризму виникає на основі людської здатності мислити, роздумувати про питання моралі.

Сократична мораль діє лише у крайніх ситуаціях, коли конвенції, правила та норми стають ненадійною основою для вчинків. У ситуації невизначеності, людина, котра спроможна до мислення, може орієнтуватися лише покладаючись на себе. У той самий час, Арендт закликає відрізнити сократичу мораль від характерних для моралі-етикету апеляцій до вищих моральних принципів і непорушних абсолютів, якими прикривається готовність обивателів за першим сигналом прийняти нові зразки, підтримати будь-які порядки.

Однак сократична мораль обмежена не тільки крайніми ситуаціями, коли моральний вибір не заснований на тому, як заведено у суспільстві, а на здібності судити по собі, на прагненні самовдосконалюватись. Все мислення людини у таких ситуаціях спрямоване на збереження власної особистості. Згідно з Арендт, власна ідентичність включає усамітнення (передумову безмовного діалогу «мене самого зі мною самим» як умови можливості мислення), здатність до творчості, пов'язану з внутрішньою цілісністю, що спирається на здібності мислення та спогади. У таких обставинах людиною рухає завдання збереження чистої совісті, моральної чистоти, за великим рахунком, прагнення досконалості [26, ст. 60-66]. Така обмеженість моралі не влаштовує Арендт в плані пріоритетності для неї суспільного простору людської взаємодії. Для людини, орієнтованої на самовдосконалення, другорядними стають питання справедливості, солідарності, прощення, які активуються в просторі політики і для Арендта представляють першочерговий інтерес.

4.3 Відповідальність та судження у публічному просторі

Арендт не перестає думати про загрозу повернення тоталітаризму в сучасному світі та шляхи його запобігання. Вона неодноразово попереджає про причини, які роблять нові тоталітарні рішення можливими, більш того, вони доволі прості та з уже

відпрацьованими механізмами застосування. Її слова звучать сучасно і своєчасно: «Сьогодні, коли повсюди зростає населення і безпритульність... маси людей постійно стають зайвими», тотальний примус та досвід розв'язання «проблеми надмірності економічно зайвих та соціально некорінених людських мас» стає досить спокусливим способом вирішення проблем. «Тоталітарні рішення можуть спокійно пережити падіння тоталітарних режимів, перетворившись на сильну спокусу, яка відновлюватиметься щоразу, коли буде неможливим пом'якшити політичні та соціальні проблеми, або послабити економічні страждання у гідний для людини спосіб» [32, ст. 112-115].

У цьому плані суттєво увага, яку Арендт відводить питанням політики. Протиставляючи політику етиці як формі ціннісно-нормативної регуляції, Арендт фактично окреслює сфери індивідуальної та суспільної моралі. Моральна навантаженість сфери політики представлена в «*Vita active*»: «Моральність у політиці, так чи інакше, не може апелювати ні до чого крім здатності обіцяти, і ні на що не може спертися як на добру волю, котра готова прийняти весь ризик і всю небезпеку, до яких неминуче схильні люди як діючі істоти, прощати і дозволяти себе прощати, обіцяти і тримати обіцянки». Таким чином, найважливішими чеснотами необхідними у публічному просторі, крім мужності, постають прощення та обіцянка. Простір публічної політики стає для Арендт універсальною моделлю публічності, звернення до якої і сьогодні може забезпечити потребу жити з іншими та для інших у спільному світі та облаштувати його промовою та дією для себе та майбутніх поколінь.

У системі координат Арендт ставить питання відповідальності. Людина взаємодіє у світі з іншими людьми та відповідає за свої дії. У світлі дискусії про колективну відповідальність, що розгорнулася в повоєнній Німеччині, вона категорично відстоює формулу особистої відповідальності.

Арендт розрізняє особисту та політичну відповідальність. Політична відповідальність - це базовий принцип політичного життя, що передбачає наявність хоча б мінімальної влади у руках тих, хто заводить про неї розмову. Політична

відповідальність означає наступність влади. Водночас, це і не відповідальність у строгому сенсі - скоріше метафоричне почуття провини «за гріхи батьків, свого народу чи людства загалом, коротше, за справи, яких ми не чинили». Як додаткова часова ланка, відповідальність можлива як компонент публічності. Однак, Арендт застерігає від того, щоб надавати їй морального чи правового навантаження. Моральна відповідальність - це особиста відповідальність, і саме вона актуалізується під час розгляду питань, що походять від проблем тоталітаризму. Арендт наполягає на тому, що активна підтримка тоталітарного режиму, як і пасивне дотримання його норм, повинні оцінюватися з погляду особистої відповідальності [16, ст. 219-231].

Американська дослідниця розглядає поняття колективної відповідальності, та схоже з ним поняття колективної провини. Вона вважає їх занадто розмитими тому, що вони дають можливість дійсно винним уникнути відповідальності. «З погляду моралі відчувати провину, не зробивши нічого конкретного, так само неправильно, як і не відчувати провини за справді скоєне». Арендт заявляє це у світлі практики покаяння, що широко поширилася в повоєнні роки, в середовищі молодих німців, які не мали відношення до злочинів нацизму. Єдино відчутним результатом цієї практики стало виправдання тих, хто справді чинив злочини в рамках тоталітарної системи.

Арендт зазначає, що судити слід людей, які вважали себе дрібними елементами системи, не дивлячись на закон та накази, які суперечать людській природі та дотриманню людського порядку. Звичайний аргумент обвинувачених: «Якби я відмовився це робити, це зробив би хтось інший», – Арендт категорично відкидає. Людина несе особисту відповідальність за свої дії, і аналогічні дії інших за подібних обставин не виправдовують кожну конкретну людину: «Навіть якби сімдесят мільйонів німців зробили те, що зробили ви, це не оправдало б вас», – підкреслює вона. Суд над Ейхманом, при всіх помилках і недоробках в організації та проведенні процесу, уможливив оцінку дій конкретної людини за скоєні нею злочини, не дозволив відповідачеві сховатися за фразами про те, що він виконував розпорядження і дотримувався посадових інструкцій. Коли виносяться судження з приводу людини,

яка перебуває при виконанні посадових повноважень, її слід оцінювати як людину, а не як функцію, тому що посадова особа не перестає бути людиною [19, ст. 148-157].

У зв'язку з цим, Арендт неодноразово ставили питання: на основі чого можливі такі міркування? чи має право судити той, хто не був у тоталітарних умовах? Арендт стверджує: мислити – значить судити самотійно. Судження - це здатність людини давати оцінку тому, що відбувається раціонально, не піддаючись емоціям або егоїстичним інтересам, не спираючись на правила та стандарти. Судження створює свої власні принципи, наявність яких і дає нам можливість судити про питання моралі. Коли людина стикається з безпрецедентними проблемами, такими, наприклад, як колапс існуючих норм моралі, здатність мислити, судити самотійно, вона тільки й повинна активувати ці здібності.

Активна практика політичних чеснот може забезпечити людський спосіб життя. Мислення, здатність судження - це ті засоби, які кожен має у своєму розпорядженні як людина та учасник людської взаємодії. І ці засоби здатні запобігти повторенню тоталітаризму.

Ханна Арендт була першою, хто досліджував тоталітаризм у цілісності політичних, філософсько-антропологічних та етичних складових. Вона розглядала тоталітаризм як явище ХХ ст., категорично відмовившись шукати його витoki у філософії від Платона до Ніцше. Дистанціюючись у цьому від розробок К. Поппера, Арендт констатувала: поки вчений шукає коріння тоталітаризму історії західної філософії, всіх влаштовує академічність його викладу; а щойно він аналізує підстави і безпосередні прояви тоталітаризму, не ховаючись за філософськими термінами, його починають звинувачувати у вульгарності, відсутності необхідної тонкощі інтерпретації подій і, відповідно, некоректності висновків. Арендт не пішла слідом за громадською думкою, послідовно до кінця відстоювала свою позицію. Сьогодні, майже через сорок років після смерті Арендт, історична дистанція та численні документальні свідчення на тему дають можливість визначити неминучі сенси тоталітаризму в її роботах [25, ст. 230-237].

У прямому сенсі тоталітаризм - це система масового терору, що формується за умов руйнації суспільного простору людської взаємодії за підтримки пропаганди та ідеологічної обробки мас атомізованих індивідів. Умовами можливості тоталітаризму у філософсько-антропологічному плані стають відчуження індивіда від політичного життя, зведення людської взаємодії до функціональних контактів в економічній сфері, а також руйнування соціальних зв'язків із сім'єю та друзями. Тоталітаризм знищує людські якості, перетворює індивіда на частинку гігантської системи влади, за допомогою складної процедури підміни понять, знімаючи з нього відповідальність.

У сфері моралі, успіх тоталітаризму можливий внаслідок некритичного дотримання вимог та норм на рівні моралі-етикету. Бездумно сприймаючи вимоги, підкоряючись злочинним наказам, людина здатна робити зло прийнятним і непомітно для себе стати учасником масштабних злочинів. У тоталітаризмі Арендт розрізняла два види зла. По-перше, некритичне прийняття злочинних вимог і наказів вона назвала банальністю зла. По-друге, у тоталітарній системі вона вбачала очевидність абсолютного (радикального) зла, що кидає виклик людському способу життя як такому. Атрибутами абсолютного зла є відсутність розвитку, нещирість, безкарність [20, ст. 159-164].

У сучасному світі тоталітаризм може бути найпростішим способом вирішення багатьох політичних та соціальних проблем. Це передбачала Арендт та неодноразово попереджала свою публіку про можливості застосування тоталітарних рішень у майбутньому. Протистояти спокусі тоталітаризму може лише людина з розвиненою здатністю судження. Арендт визначила роль цієї здібності лише на рівні сократичної моралі. У крайніх ситуаціях, коли звичні правила і норми стають ненадійним стимулом до дій, людина змушена робити моральний вибір з урахуванням можливості судження і формувати моральні принципи свого життя. Водночас, Арендт бачила обмеженість сократичної моралі, що замикає людину в індивідуальній сфері. За Арендт, людські якості найповніше виявляються у громадській сфері, де людина у взаємодії з іншими людьми облаштовує світ на користь собі та прийдешнім поколінням. Діючи вільно, творчо, активно у громадському просторі, вона розвиває

здатність судження, актуалізує питання моральності, і цим самим може запобігти повторенню тоталітаризму.

Висновки:

Ханна Арендт підійшла до тоталітаризму з особливим підходом. Вона оцінювала його своїм поглядом, котрий став актуальним на десятиліття вперед. Дослідниця змогла відчуту ту суть, ту енергетичну атмосферу цього страшного явища особисто на собі. Вибравшись зі страшних лап тоталітарного звіра, емігрувавши в США, за допомогою зокрема і везіння, Арендт набула певного метафізичного, філософського свіжого погляду, котрий проявив себе у її працях.

Не можна не помітити, що наша дослідниця притримувалась гуманістичних позицій, особливо це помітно на фоні критики тоталітарного апарату. Хоча інколи, навіть попри критику може здатись, що Арендт моментами оправдовує певні тоталітарні риси і особистостей, котрі були залучені до цього. Насправді вона намагається розкрити багатогранність понять, зазирнути в передумови, часто не так причинно-наслідкові, як радше зумовлені внутрішнім бажанням.

Сам тоталітаризм постає у працях авторки як певний антилюдський феномен, котрий став чорною смугою в історії існування людства та його взаємовідносин, політики. Тоталітарні принципи руйнують, цинічно знищують вже готові моральні принципи, тим самим вбиваючи окрему людину як духовну річ. По суті, це стає як порушення законів природи, тільки в даному випадку: законів людства, цивілізації, їхнього накопиченого гуманного досвіду. Тоталітаризм ототожнюється з абсолютним злом, протиставляється добру, виходячи з таких принципів та порівнянь сам тоталітаризм повинен зникнути, програти тому добру, котре не суперечить сутності суспільства та окремого індивіда загалом.

Радикальні ідеології, а саме: фашизм, нацизм, комунізм, мають певну структуру, певну логіку, котра змінює поняття в головах індивідів і перетворює їх у маси. Ця сила притягування зумовлена внутрішньою реакцією, вразливістю до підкорення самим суспільством. В кожного своя правда, своя призма розуміння понять, своє оправдання, котре переростає у норму та істинність. І якщо такі речі присутні під тоталітарною оболонкою, то жахливі наслідки просто неминучі. А згодом, це все переростає у безневинну ідеологію, котра стає цілком оправданою та сакральною для багатьох, котрі не усвідомлюють свою одночасну саморуйнацію.

Зрештою Ханна Арендт вдається до оптимістичних нот, навіть при розгляді таких мерзенних речей як тоталітаризм. Віра і надія щодо краху цього звіра небезпідставна, адже дослідниця пише про це, коли вищезгадуваний звір фактично помер. Це ще раз дає зрозуміти, якою фікцією, аферою був об'єкт її досліджень. Стараючись зітерти загальнолюдські принципи, таким чином тоталітаризм просто вичерпав та знищив самого себе, лишивши по собі неприємний слід, шрам на серці гуманізму. Такий вплив слід винести як повчальний урок, намагатись на фоні цього прагнути будувати політику засновану на загальнолюдських принципах.

Список використаної літератури:

1. Арендт, Х. Банальность зла. Эйхман в Иерусалиме / Х. Арендт. М.: Европа, 2008.
2. Арендт, Х. Жизнь ума [Текст] / Х. Арендт. СПб.: Наука, 2013.
3. Арендт Х. (1996). Истоки тоталитаризма / Пер. с англ. И. В. Борисовой, Ю. А. Кимелева, А. Д. Ковалева, Ю. Б. Мишкенене, Л. А. Седова. М.: ЦентрКом
4. Арендт, Х. Лекции по политической философии Канта / Х. Арендт. СПб.: Наука, 2011.
5. Арендт, Х. О насилии / Х. Арендт. М.: Новое издательство, 2014.
6. Арендт, Х. О революции / Х. Арендт. М.: Европа, 2011.
7. Арендт Х. 2000. Ответ Эрику Фегелину. — Под ред. Питера Базра, The Portable Hannah Arendt. — Нью-Йорк: издательство «Penguin»
8. Арендт, Х. Ответственность и суждение / Х. Арендт. М.: Изд. Института Гайдара, 2013.
9. Арендт Х. (2003). Люди в темные времена / Пер. с англ. и нем. Г. Дашевского и Б. Дубина. М.: Московская школа политических исследований.
10. Арендт Х. (2015). Личная ответственность при диктатуре // Арендт Х. Ответственность и суждение / Пер. с англ. Д. Аронсона, С. Бардиной, Р. Гуляева. М.: Изд-во Института Гайдара.
11. Арендт Х. (2014). Между прошлым и будущим: восемь упражнений в политической мысли / Пер. с англ. и нем. Д. Аронсона. М.: Изд-во Института Гайдар.
12. Арендт Х. Мышление и соображения морали / Пер. Д. Аронсона // Арендт Х. Ответственность и суждение. М., 2013.
13. Арендт Х. (2015в). «Наместник»: вина — в безмолвии? // Арендт Х. Ответственность и суждение / Пер. с англ. Д. Аронсона, С. Бардиной, Р. Гуляева. М.: Изд-во Института Гайдара.

14. Арендт Х. Некоторые вопросы моральной философии / Пер. Д. Аронсона // Арендт Х. Ответственность и суждение. М., 2013.
15. Арендт, Х. Разговор с Гюнтером Гауссом [Текст] / Х. Арендт // Социологическое обозрение. 2013. Т. 12. № 1.
16. Арендт Х. *Vita activa*, или О деятельной жизни / Пер. В.В. Бибикина. СПб.: Алетейя, 2000.
17. Бейнер Р. (2012). Ханна Арендт о суждении // Арендт Х. Лекции по политической философии Канта / Пер. с англ. А. Глухова. СПб.: Наука.
18. Эткинд А. (2000). Из измов в демократию: Айн Ранд и Ханна Арендт // Знамя. № 12.
19. Золотов А. А. (1999). Культура и власть в философии Х. Арендт // Губман Б. Л. (ред.). Культура и власть. Тверь: ТвГУ. 12. Малышев М. А. (2010). Концепция тоталитаризма в творчестве Ханны Арендт // Научный ежегодник Института философии и права Уральского отделения Российской академии наук. № 10..
20. Кант, И. К вечному миру [Текст] // Кант И. Сочинения. В 8-ми т. Т.7. [Текст] / И. Кант. М.: Чоро, 1994.
21. Кант, И. Что значит ориентироваться в мышлении? [Текст] // Кант И. Сочинения. В 8-ми т. Т.8. [Текст] / И. Кант. М.: Чоро, 1994.
22. Манн М. 2016. Темная сторона демократии. Объяснение этнических чисток. Под ред. А.Р. Дюкова, С. Карамаева. — Изд. Пятый Рим.
23. Милза П. Что такое фашизм? // Полис. 1995. № 2.
24. Мотрошилова Н.В. Ханна Арендт и Мартин Хайдеггер: бытие – время – любовь. М.: Акад. проект, 2013.
25. Поппер К. Открытое общество и его враги: в 2 т. / Пер., под общ. ред. В.Н. Садовского. М.: Культур. инициатива, 1992.
26. Рогожа М. М. (2015). Этические импликации смыслов тоталитаризма в исследованиях Ханны Арендт // Этическая мысль. Т. 15. № 1.
27. Саликов А. Н. (2008б). Способность суждения как политическая проблема в философии Ханны Арендт // Вестник Балтийского федерального университета им. И. Канта. Гуманитарные науки. Вып. 6.

28. Файн Р. (1999). Фетишизм политики: критический анализ работ Ханны Арендт / Пер. с англ. М. Добряковой // Рубеж. Сыктывкар. № 13–14.
29. Филиппов А. Ф. (2013). Мышление и смерть: «Жизнь ума» в философской антропологии Ханны Арендт // Вопросы философии. № 11.
30. Хайдеггер, М. Время и бытие: Статьи и выступления [Текст] / М. Хайдеггер. М.: Республика, 1993.
31. Шестаг Т. (2004). Непреодоленный язык: теория поэзии Ханны Арендт // Новое литературное обозрение. № 67.
32. Шмитт К. Понятие политического / Пер. А.Ф. Филиппова // Вопр. социологии. 1992. № 1.
33. Шпеер А. 2014. Шпандау. Тайный дневник. — Пер. с нем. И. Кастальской, под ред. И. Захарова. — Изд-во Захаров.